

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
UNIWERSITETI

B.Çaryýew, A.Gulgarayew

DÜNYÄ HOJALYGYNÝŇ GEOGRAFIÝASY

Ýokary okuw mekdepleriniň talypalary üçin okuw
gollanmasy

Aşgabat-2010

OUT 01.08/00-09

**B.Çaryýew, A.Gulgarayew. Dünýä hojalygynyň
geografiýasy. Synag okuw kitaby.**

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

2010-njy ýyl. – 131 sah.

Syn ýazanlar: geografiýa ylymlarynyň kandidaty
M.Hudaýýarow,
geografiýa ylymlarynyň kandidaty T.Babaýewa

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlendi.

Ylmy redaktor: geografiýa ylymlarynyň kandidaty
M.Hudaýýarow

GIRIŞ

Biziň ýaşaýan planetamyzy tutuşlaýyn öwrenmek örän çylşyrymlydyr. Şonuň üçin-de eliňizdäki synag okuw kitabynda dünýäniň aýry-aýry sebitleri, döwletleriň geografiýasy barada söz açylyar. Okuw dersiniň çäginde bilimleriň topluny (täze geografi, ykdysady, durmuşy, demografi we beýleki düşüňjeler we adalgalar) bilen tanyş bolunýar.

Dünýä hojalygynyň geografiýasy dersi bütewi dünýä barada, onuň häzirk keşbi, tebigy baýlyklary we ilaty, dünýä hojalygy we ylmy-tehniki öwrülişikler şertlerinde onuň ösüşindäki üýtgeşmeler barada düşüňjeler berýär. Häzirk zamanyň has derwaýys meselelerine düşüňmäge ýardam edýär.

Dünýä hojalygynyň geografiýasy – bu adamzat jemgyýetiniň territorial guralyşyny öwrenýän ylmydyr. Ykdysady we durmuş geografiýasynyň özüde geografiýanyň, ykdysadyýetiň we sosiologiýanyň düzüm böleklerini baglanyşdyrýanlygy sebäpli, ol diňe bir geografi däl, eýsem barlaglaryň ykdysady, sosiologiki usullaryny-da giňden peýdalanýar.

Islendik ylym bir ýerde durmaýar. Soňky onýyllyklarda ykdysady geografiýa hem hil taýdan üýtgedi we şonuň üçin ol indi durmuş we ykdysady geografiýa diýilip atlandyrylýar. Ykdysady we durmuş hadysalary özara jebis baglanyşyklydyr. Maddy önümçilik pudaklary öz hususy hajatlary üçin işlemän, eýsem adamlaryň zerurlyklary, olaryň maddy we ruhy isleglerini üpjün etmek üçin işleýär. Önümçiligiň özi-de ylmy-tehniki öwrülişikleriň eýýamynda adamlaryň bilim derejesine köp babatda baglydyr. Ol adamlaryň nähili şertlerde ýaşaýandygyna, ony gurşap alyan daşky gurşawyň nähilidigine, şeýle hem dynç alyş şertlerine baglydyr.

Hojalyga esasy ondürji güýç bolmazdan, ýagny adam faktoryny hasaba almazdan garamak bolmaz. Ine, näme üçin ykdysady geografiýa durmuş ýörelgeleri bilen baýlaşyp,

adamyny üns merkezinde goýup, durmuş geografiýasy bilen ýakynlaşdy.

Islendik döwlet, islendik halk dünýä ykdysadyýetine, ylmyňa, medeniýetine öz goşandyny goşýar. Meselem, oba hojalygy ýokary derejede ösen kiçijik Niderlandlar, azyk önümlerini köp eksport ediji ýurda öwrüldi. Ýaponiýa bilim we ylmy-barlaglaryň örän netijeli ulgamyny döretdi, bu bolsa köp derejede onuň dünýä ykdysadyýetiniň öňdäki orunlaryna çykmagyna getirdi. Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň barha giňelýän döwründe daşary ýurtlaryň öňdebaryjy tejribelerini öwrenmek häzirkî wagtda, örän zerur bolup durýar. Şonuň üçin-de beýleki döwletleriň esasy ýeten sepgitleri boýunça bilimler diňe bir akyl ýetiriş däl-de, eýsem amaly ähmiýete eýedir.

Dünýä hojalygynyň geografiýasy dersini öwrenmek bilen tebigatyň, ilatyň, döwletleriň, hojalyklaryň örän çylşyrymlydygyna, köptaraplydygyna, gaýtalanmaýandygyna we hemişe ösüşde bolýandygyna göz ýetireris.

Dünýä hojalygynyň geografiýasy jemgyýetçilik geografiýa ylmy bolup, ol geografiýanyň möhüm şahalarynyň biridir. Ol bütin Ýer ýüzünde, şeýle-de aýry-aýry döwletlerde, sebitlerde ilatyň we hojalygyň ösüşiniň we ýerleşişiniň kanunalaýyklygyny öwrenýär. Dünýä halklarynyň ýaşayşynyň, hojalygynyň ösüşiniň we ýerleşişiniň aýratynlyklaryny aýdýňlaşdyryp görkezmek, şonuň ýaly-da halkara gatnaşyklarynyň käbir meselelerine degip geçmek bilen, dünýäniň ykdysady we durmuş geografiýasy ösüşiniň häzirkizaman döwrüne çuňňur düşünmeklige, Watanymyzyň çäginde daşardaky ýagdaýlara aýdýň göz önüne getirmeklige kömek edýär.

Häzirkizaman iňňän uly durmuş-ykdysady özgerişleriň zamanasy bolup, onuň esasy mazmuny dünýäde global ösüşlerdir. Bu zaman halklarynyň parahatçylykly ýaşamagynyň, gapma-garşylyklaryň zamanydyr. Häzirkizaman

– munuň özi bütindünyä ylmy-tehniki rewolýusiýanyň zamanydyr. Ine, şonuň üçin-de dünýäni ykdysady-geografik taýdan öwrenmek şeýle uly ähmiýete eýe bolýar.

Dünýä hojalygynyň geografiýasy düzüminde: 1) dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasyny, bütindünyä möçberinde tebigy şertleri we baýlyklary, ilaty hem-de hojalygy öwrenýän umumy ykdysady-durmuş geografiýany; 2) sebitleri, aýry-aýry ýurtlary öwrenmekden ybarat bolan sebitleýin geografiýany (ýa-da ýurtlary öwrenişi) tapawutlandyryp görkezmek bolar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdymyzda Bilim ulgamyny kämilleşdirmek babatda geçirýän uly möçberli işleri orta mekdeplerde ýaşlara bilim bermekde uly öňegidişlikleriň gazanylmagyna ýardam etdi. Ýurdymyzda döwlet tarapyndan Bilim edaralaryny maddy – tehniki binýadyny gowlandyrmaga uly ähmiýet berilýär. Aşgabat şäherinde we welaýatlarda häzirki zaman öňde baryjy enjamlary bilen üpjün edilen mekdepleriň, mekdebe çenli çagalar edaralaryň onlarçasy işe girizildi. Ýurdymyzyň bilim edaralarynyň tehniki üpjünligi gowulanýar. Aýry-aýry dersler boýunça döwrebap bezelen, durnukly mazmunly okuw kitaplary gollanmalary, geografik kartalar, beýleki okuw serişdeleri çap edilýär.

Elňizdäki şu okuw gollanmasy birnäçe böleklerden ybarat bolup, onda bütin dünýä we onuň aýry-aýry sebitleri, döwletleri barada giňişleýin maglumatlar berilýär. Degişli bölümler we temalar boýunça kartalar we diagrammalar kitapda berilýän maglumatlara aýdyň düşünmäge ýardam eder. Temalaryň ahyrynda berilýän ýumuşlar we soraglar bolsa size öwrenen maglumatlaryňyzy ýatda saklamaga we berkitmäge niýetlenendir.

I bap

Dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasy

§1. Dünýäniň syýasy kartasynyň döreýiş döwürleri

Dünýäniň syýasy kartasynyň döremegi uzaga çeken durmuş-ykdysady hadysadyr. Ol zähmetiň jemgyýetçilik bölünişi, hususy eýeçiligiň ýüze çykmagy we jemgyýetiň synplara bölünmegi bilen başlap, birnäçe müňýyllyklary öz içine alýar.

Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginde: gadymy, orta asyr, täze we iň täze döwürleri tapawutlandyrmak bolar. Şeýle döwürlere bölmek syýasy kartanyň ösüşiniň ähli köptaraply üýtgeşmelerini öz içine alyp bilmeýär, ýöne onuň esasy kanunalaýyklyklaryny suratlandyrýar.

Gadymy döwür biziň eýýamymyzyň V asyryna çenli aralygy öz içine alýar. Dünýäde ilkinji döwletleriň: Gadymy Ýegipet, Karfagen, Gadymy Gresiýa, Gadymy Rim, Gadymy Nusay we baş. ösmegini we dargamagyny häsiýetlendirýär. Bu döwletler dünýä siwilizasiýasyna uly goşant goşdular. Şonuň bilen birlikde, eýýam şol döwürlerde uruşlar, güýç ulanmak howpy territorial üýtgeşmeleriň esasy sebäpleri boldy.

Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginiň *orta asyrlar döwri (V-XV asyrlary)*. Bu döwürde döwletleriň syýasy funksiyasy önki döwürdäki syýasy häkimiýetiň guralaşyna garanyňda has baý we çylşyrymly bolupdy. Içerki bazar döräpdir, biri-birinden uzakda ýerleşýän hojalyklaryň we etraplaryň arasyndaky baglanyşyk ýola goýulypdyr. Döwletleriň başga territoriýalary basyp almaklyga ymtylşlary hem has aýdyň ýüze çykypdyr. Gury ýeriň uly bölekleri (has takygy Ýewropa) dürli döwletleriň arasynda doly paýlaşylpdyr. Orta asyrlarda bolan döwletleriň doly bolmadyk sanawyna Kiýew Rusy, Wizantiýa, Moskwa (Rus) döwleti,

Keramatly Rim imperiýasy, Portugaliýa, Angliýa, Ispaniýa we beýlekiler girýär.

Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginiň *täze döwri* (XV-XVI asyrlaryň çäğinden birinji jahan urşunuň ahyryna çenli) bazar gatnaşyklarynyň emele gelmeginiň, ýokary görülmeginiň we kämilleşmeginiň bütin taryhy eýýamyna gabat gelyär. Şol döwürlerde bolup geçen Beýik geografiki açyşlar eýýamynyň özi hem syýasy kartany güýçli derejede üýtgetdi. Ol Ýewropanyň baknaçylyk süteminiň we bütin dünýäde halkara hojalyk baglanyşyklarynyň ýaýramagynyň başlangyjyny goýdy. Bazar gatnaşyklarynyň dünýäniň agalyk ediji ulgamyna öwürülmegi, çig mala ýiti mätäçligiň döremegi, uly fabrik-zawod senagatynyň ösmegi we täze ulag serişdeleriniň ýüze çykmagy territorial üýtgeşmeleriň bolmagyna uly itergi berdi.

XIX-XX asyrlaryň çäklerinde, haçanda öndebaryjy döwletleriň arasynda dünýäni territorial bölmek göreşi görnetin ýitileşen mahalynda, dünýäniň syýasy kartasy has-da durnuksyz boldy. Meselem, 1876-njy ýylda Afrikanyň meýdanynyň bary-

1-nji tablisa

Dünýäniň syýasy kartasynyň emele gelen döwürleri

Eýýäm	Döwür	Esasy wakalar
	2	3
Gadymy	Biziň eýýamymyziň 1-nji müňýyllygynyň ortalaryna çenli	Ýer ýüzünde ilkinji döwletleriň ösüşi we dargamagy: Gadymy Ýegipet, Karfagen,

		Gadymy Gresiýa, Gadymy Rim, Gadymy Nusaý we baş.
Orta asyrlar	1-nji müňýyllygyň ortalaryndan XV asyryň ahyryna çenli	Feodal döwletleriň döremegi. Ýewropanyň ýeriniň paýlaşylmagy
Täze	XV asyryň aýagyndan 1918-nji ýyla çenli	Beýik geografiki açyşlar we Ýewropanyň kolonial zulumynyň ýaýramagy. Demirgazyk we Latyn Amerikasynda garaşsyz döwletleriň emele gelmegi. Dünýäniň ýeriniň paýlaşylmagy. Russiýada sosialistik rewolýusiýanyň amala aşyrylmagy. Birinji jahan urşy.
Has täze	1918-nji ýyldan häzirki wagta çenli	
1-nji aralyk döwri	1918-1945-nji ýyllar	Awstriýa-Wengriýa imperiýasynyň dargamagy. Merkezi Ýewropada garaşsyz milli döwletleriň emele gelmegi. Kolonial imperiýalaryň gňelmegi : Beýik Britaniýa, Fransiýa, Ýaponiýa. Ikinji jahan urşy.
2-nji aralyk döwri	1945-nji ýyldan - 1980-nji ýyllaryň ahyry	Germaniýanyň bölünmegi we beýleki döwletleriň territoriýalarynyň üýtgemegi. Dünýä sosialistik ulgamynyň emele gelmegi. Aziýada,

		Afrikada, Latyn Amerikasynda, Okeaniýada täze garaşsyz döwletleriň döremegi.
Häzirki zaman	1980-nji ýyllaryň ahyryndan häzirki günlere çenli	Dünýä sosialistik ulgamyň dargamagy. SSSR-iň, Çehoslowakiýa FR-nyň, Ýugoslawiýa FR-ň dargamagy. GDA-nyň emele gelmegi. Iki Germaniýa, Ýemen döwletleriniň birleşmegi. Kolonializmiň soňuna çykylmagy.

ýogy 10 %-i günbatar ýewropa ýurtlaryna degişlidi, 1900-nji ýylda bolsa- eýýäm bu görkeziji 90%-e ýetdi. XX asyryň başlarynda şeýle paýlanyşyk doly tamamlandy. Şol wagtdan başlap dünýäniň täzedan paýlaşylmagy diňe güýç ulanmak arkaly mümkin boldy.

Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginiň iň täze döwriň başlanmagy I Jahan urşunyň gutarmagy we 1917-nji ýylda Russiýada Oktýabr rewolýusiýasynyň ýeňmegi bilen baglanyşyklydyr. Onuň çäginde üç sany aralyk döwri aýdyň tapawutlandyrmak bolar (1-nji tablisa seret).

Birinji döwür dünýäniň syýasy kartasynda SSSR-yň peýda bolmagy we Ýewropada uly territorial üýtgeşmeleriň bolup geçmegi bilen häsiýetlenýär. Awstro-Wengriýa imperiýasy dargady, köp döwletleriň araçäkleri üýtgedi, täze özbaşdak döwletler döredi: Polşa, Finlýandiýa, Çehoslawakiýa, Ýugoslawiýa we baş. Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň, Belgiýanyň, Ýaponiýanyň kolonial mülkleri giňeldi.

Ikinji döwür, öňi bilen kolonial imperialaryň dargamagy we olaryň ornynda Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda we

Okeaniýada 100-den gowrak garaşsyz döwletleriň döremegi bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürde Ýewropada we Aziýada döwletleriň bir topary sosialistik tejribäni geçirmek ýoluna düşdüler.

Ahyrky, *üçünji döwür* biziň gözümiziň alnynda öz hasabyny ýöredip başlady. Öňki bitewi SSSR-iň we Ýugoslawiýanyň respublikalary özbaşdak döwlet diýip yglan edildi.

Dünýäniň syýasy kartasynda indiki boljak özgerişikleriň möçberi öňi bilen köpmilletli döwletlerde milli-medeni hadysalaryň geljekki ýagdaýy, dürli döwletleriň we halklaryň ykdysady, ylmy-tehniki we medeni aragatnaşyklarynyň häsiýeti bilen baglanyşykly bolar.

Dünýäniň kartasynda mukdar we hil öňegidishlikler.

Dünýäniň kartasyndaky üýtgeşmeler dürli häsiýete eýedir. Olaryň bir bölegi – harby hereketler esasynda ýerleri basyp almak, döwletleriň meýletin egilişik etmekleriniň netijesinde territoriýa edinmek bilen baglanyşykly mukdar üýtgeşmeleridir. Kä halatlarda aýry-aýry döwletleriň arasynda hoşniýetli goňşyçylyk gatnaşyklaryň hatyrasyna gury ýeriň ýöne alyş-çalyşygy hem geçirilýär.

Hil üýtgeşmeleri adatça territoriýanyň üýtgemegine getirmeýär. Olaryň mazmuny - bir jemgyýetçilik- ykdysady formasiýanyň beýlekisini çalyşmagy, öňki kolonial ýurtlaryň döwlet özbaşdaklygyna eýe bolmagy, täze döwlet gurluşyny girizmek we ş.m. Kä halatlarda mukdar üýtgeşmeleri hil üýtgeşmelerine sebäp bolýar.

Dünýä kartasyndaky mukdar öňegidishlikleri uruşlaryň döwletara jeddelerini çözmegiň adaty serişdesi bolan döwrüne, şeýle-de täze ýerleriň açylmagynyň we çalt özleşdirilmeginiň, baknadar imperiýalaryň döremeginiň bolup geçen öňki döwürlerine mahsusdyr. Imperialistik döwletleriň arasynda koloniýalary basyp almak çig-mal çeşmeleri we sarp ediş bazarlary ugrundaky göreşleri ýitileşdiripdir.

Ýöne territorial dawalarynyň harby ýol bilen çözülmeginiň şu gün özüniň möwritini ötürendigini durmuş görkezdi.

Şeýlelikde, dünýäniň häzirki zaman syýasy kartasy – adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň birnäçe müňýyllyklarynyň netijesidir. Ondaky mukdar öňegidişlikleri barha köp derejede öz ornuny hil üýtgeşmelerine berýär. Bu bolsa häzirki bolup geýän syýasy hadysalaryň mazmunyny özünde saklaýar. Territorial dawalarynyň, halkara jeddeleriniň parahatçylykly kadalaşdyrmak, özara dostlukly gatnaşyklar ýoly – üçünji müňýyllykda adamzadyň ýoludyr.

2 -nji tablisa

Dünýäniň döwletleriniň geografik ýerleşşi we döwlet gurluşy boýunça toparlanmasy.

Dünýäniň döwletleri				
Geografiki ýerleşşi boýunça				
adalar toplumynda	Adalarda	Ýarymadalarda	Deňizýakasyn	Deňiz çykalgasyz döwletler
Bagam adalary, Filippinler, Ýaponiýa, Maldiw respublikasy	Irlandiýa, Kuba, Ýamaýka	Hindistan, Italiýa, Norwegiýa, Şwesiýa	Braziliýa, Senegal, Fransiýa we beýlekiler	Owganystan, Slowakiýa, Mongoliýa, Nepal, Şweýsariýa we

				beýlekiler
--	--	--	--	------------

Döwlet dolandyrylyşyň görnüşleri boýunça
--

Respublika		Monarhiýa		
Prezident	Parlament	Hukuk	Absolyút	Dini
Fransiýa, ABŞ we beýlekiler	Germaniýa, Awstriýa	Belgiýa, Norwegiýa, Şwesiýa	Kuweýt, Oman, Swazilend	Saud Arabystany, Watikan

Dolandyryş-çäk gurluşynyň görnüşleri boýunça
--

Unitar	Federatiw	Konfederasiýa
Aljir, Italiýa, Rumyniýa	Awstriýa, Braziliýa, Malaýziýa	Şweýsariýa

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýäniň syýasy kartasynyň döremeginiň esasy döwürlerini ýatlaň.

XX asyryň II ýarymynda syýasy karta nähili üýtgedi?

2. Dünýäniň syýasy kartasynda bolup geçýän hil üýtgeşmeleri nähili? Olara mysallar getirin.

§2. Ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşi boýunça görnüşleri (tipologiýasy)

Dünýäniň häzirkî zaman syýasy kartasynda 230-den gowrak döwlet we territoriýalar bolup, olaryň 192-si özbaşdak, garaşsyz döwletlerdir. Dünýä döwletleriň arasynda ummasyz giň territoriýaly (Russiýa, Kanada, ABŞ, Hytaý we baş.) we has ownuklary (Andorra, Lihtenşteýn, Singapur we baş.); köpmilletli we birmilletli; tebigy baýlyklaryň möçberi we köpdürliligi bilen tapawutlanýan; içerkî kontinental, deňizýaka, ada we ş.m. döwletleri bardyr. Häzirkî zaman dünýäsinde döwletleriniň şeýle köpsypatlylygy olaryň toparlanmasynyň, ýagny olaryň meňzeşligini we aýratynlygyny ýüze çykarmak ýoly bilen aýry-aýry toparlaryny tapawutlandyrmagyň zerurdygyny görkezýär.

Dürli sypatlary boýunça dünýä ýurtlarynyň toparlanmasy (tipologiýasy) geçirilip bilner. Olara döwletleriň geografik ýerleşiş, dörän wagtlary, milli (etniki) we dini düzümi, ykdysady-durmuş ösüş derejesi we beýleki köp sypatlar degişlidir. Toparlamanýň käbirini dürli görkezijiler esasynda, mysal üçin, ilatyň, ykdysadyýetiň, haýsy hem bolsa tebigy baýlyk görnüşiniň bolmagynyň we ş.m. görkezijilerini alyp, siziň özüňiz hem geçirip bilersiňiz.

Tipologiýanyň esasy nyşanlary. Döwletleriň tipologiýasynyň köpsanly sypatlarynyň arasynda esasy – olaryň durmuş-ykdysady ösüşiniň derejesidir. Ol öňi bilen içerkî jemi önümiň (IJÖ) göwrümi bilen ölçenilýär. *IJÖ diýlip, ýurtda döredilen harytlaryň we hyzmatlaryň ilatyň sarp edişiniň, döwlet satyn almalarynyň we maýa goýumlarynyň jemi gymmatyna düşünilýär.* Şunlukda diňe bir IJÖ-niň umumy ululygy däl-de, eýsem onuň jan başyna düşýän möçberi hem zerurdyr. Meselem, Hytaý XXI asyryň sepgidinde özüniň IJÖ-niň jemi gymmaty boýunça ABŞ-dan soňra ikinji orna çykdy,

ýöne ilatyň ummasyz sany barybir onuň ösen döwletleriň hataryna goşulmagyna mümkinçilik bermeyär.

IJÖ bilen birlikde döwletleriň durmuş-ykdysady ösüş derejesiniň ygtybarly görkezijisi hökmünde azyk önümleriniň we ilkinji nobatda, zerur harytlaryň öndürilişi, ilatyň amatly şertli ýaşaýyş jaýlary bilen üpjünligi, saglygy goraýyş hyzmatynyň hili, raýatlaryň sowatlylyk derejesi we baş. hyzmat edýär.

Şeýlelikde, durmuş-ykdysady ösüş derejesi, ýagny ilatyň maddy we durmuş gymmatlyklara bolan isleglerini kanagatlandyrylyş derejesi boýunça döwletleriň tipologiýasy has uly ähmiýete eýedir. Şonuň bilen baglanyşykda, köplenç, dünýä döwletlerini ösen we ösýän ýurtlaryň toparlaryna bölmek adata öwürüldi.

Ösen döwletler. Olaryň hataryna öňi bilen ABŞ, Kanada, Günbatar Ýewropanyň ýurtlary, Awstraliýa Soýuzy, Täze Zelandiýa, Ysraýyl, Günorta Afrika Respublikasy degişlidir. Olar bazar gatnaşyklarynyň kämilleşen derejesi, IJÖ-ň jan başyna düşýän möçberiniň ýokarylygy, içkeri syýasy durnuklylygy bilen tapawutlanýarlar.

Ýöne olaryň arasynda hem ykdysady ösüş derejesinde käbir tapawutlar görünýär. Şonuň üçin olary öz gezeginde birnäçe topara bölmek mümkin. “ Uly sekizligi” emele getirýän döwletler (Russiýadan başga): ABŞ, Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa we Kanada. Olaryň öňdebaryjylygy meýdanynyň ululygy we ýaşayan ilatyň sany boýunça däl-de, eýsem dünýä syýasatynda we ykdysadyýetinde tutýan uly orny, zähmet öndürijiliginiň ýokary derejesi, ylmyň we tehnikanyň ösüşindäki üstünlikler boýunça kesgitlenilýär.

Aýratyn topary ösen senagatly, esasan günbatar Ýewropadan bolan, meýdany uly bolmadyk kiçi döwletler (Awstriýa, Belgiýa, Daniýa, Niderlandlar, Şweýsariýa we baş.) döredýär. Şonuň bilen birlikde bu toparyň käbir döwletleri dünýä söwdasynda we syýasatynda görnükli orny eýeleýärler.

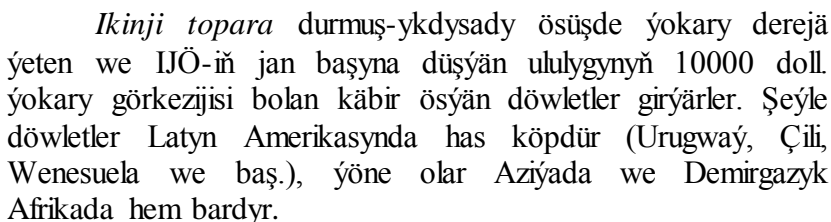
Dünýäniň ösen döwletleriniň arasynda aýratyn orný ýaňy ýakynda hem ösýän döwletler üçin häsiýetli ykdysadyýeti bolan, “täze industrial ýurtlar” diýilip atlandyrylýan döwletler (Singapur, Koreýa Respublikasy, Taýwan we baş.) eýeleýär. Olar IJÖ-ň jan başyna düşýän derejesiniň ýokarlanýandygy, ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzüminde senagatyň ösýändigini, işläp bejerýän senagatyň önümleriniň uly eksporty (şol sanda zähmet gurallary), arzan işçi güýji bilen tapawutlanýarlar. Bu ýerde bazar gatnaşyklary ösýän döwletlere garanyňda ýokary derejelere ýetdi.

Ösen döwletleriň hataryna öňki SSSR-ň respublikalaryny we Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň köpüsini girizýärler. Ýöne ylmy-tehniki ösüşiň badyndaky ýüze çykan yzagalaklyk we ykdysadyýetiň netijeliligi bu döwletleriň ilatynyň ýaşayyş derejesiniň az-kem pes bolmagyna getirýär.

Ösýän döwletler. Dünýä kartasynda döwletleriň iň köp sanly görnüşi – ösýän döwletlerdir. Olary diňe bir kolonial geçmiş we şonuň bilen baglanyşykly yzagalaklyk birleşdirmeýär. Bu döwletleri syýasy özbaşdaklygyny we ykdysady garaşsyzlygyny arasyndaky ýiti gapma-garşylyklar, bazar gatnaşyklaryndan öňki hojalyk formalarynyň saklanmagy, ykdysadyýetiň oba hojalyk - çig-mal we mineral çig-mal häsiýeti, industrial taýdan ösen döwletlere ummasyz bergileriniň bolmagy ýaly umumy sypatlary-da birleşdirýär.

Ösýän döwletlere gury ýeriň meýdanynyň ýarysyndan gowragyny eýeleýän we dünýä ilatynyň 3/5 bölegini özünde jemleýän 150-ä golaý ýurtlar we teritoriyalar girýär. Dünýäniň syýasy kartasynda bu döwletler Aziýada, Afrikada, Latyn Amerikasynda we Okeaniýada ekwatoran demirgazyga, esasan-da günorta uzalyp gidýän giň guşaklygy eýeleýärler. Olaryň käbirleri (Eýran, Tailand, Efiopiýa, Ýegipet, Latyn Amerikasyň ýurtlary we baş.) baryp II Jahan urşundan has önözbaşdaklyga eýediler. Ýöne, bu toparyň ýurtlarynyň köpüsi uruşdan soňky döwürde garaşsyzlyk gazandylar. Bu ýurtlaryň

Birinji topary baş, ýagny esasy diýlip atlandyrylýan döwletler – Hindistan, Braziliýa we Meksika, Argentina emele getirýärler. Olar örän uly tebigy, zähmet we ykdysady mümkinçiliklere eýe bolup, köp babatlarda ösýän döwletler dünýäsiniň öndebaryjylary hasaplanylýar.

Üçünji topary “ täze industrial” ýurtlaryň ikinji tapgyryny düzýän Malaýziýa, Taýland, Indoneziýa we baş. emele getirýärler. Günorta-Gündogar Aziýanyň bu döwletleri hem soňky ýyllarda durmuş-ykdysady ösüşde uly üstünlikler gazandy.

Dördünji topary nebit eksport ediji ýurtlar emele getirýärler. Olarda “nebitdollarynyň” akymynyň hasabyna IJÖ-ň jan başyna düşýän möçberi 10, kä halatlarda 20 müň doll. ýetýär. Bular öňi bilen Pars aýlagynyň ýurtlary (Saud Arabystany, Kuweýt, Katar, BAE, Eýran) şeýle-de Liwiýa, Bruneý we käbir beýleki ýurtlardyr.

Bäşinji, iň uly topara ösýän döwletleriň aglaba köplügi girýärler. Olar IJÖ-ň jan başyna düşýän möçberi 3000 doll. az bolan, öz ösüşinde yza galan ýurtlardyr. Olaryň ykdysadyýeti yzagalak ýagdaýyndadyr. Şeýle döwletler Afrikada has köpdür, ýöne olar Aziýada we Latyn Amerikasynda hem bar.

Altynjy topary BMG-niň klassifikasiýasy boýunça has gowşak ösen ýurtlara degişli bolan 40-a golaý döwlet (ilatyň umumy sany 600 mln adamdan gowrak) emele getirýär. Kä halatlarda olary “dördünji dünýä” diýip hem atlandyrýarlar. Bu döwletlerde yzagalak oba hojalygy agdyklyk edýär, işläp bejerýän senagat önümçiligi bolsa örän gowşak ösendir. Ilatyň uly ýaşly böleginiň 2/3 bölegi sowatsyz, IJÖ-ň jan başyna möçberi bolsa ýylda 1000 doll. geçmeýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň mysalyny getirin. Olar haýsy toparlara

bölünýärler? Haýsy döwletler “Uly sekizlige” girýärler ?

2. Ösýän döwletleriň haýsy toparlaryny tapawutlandyrmak mümkin?

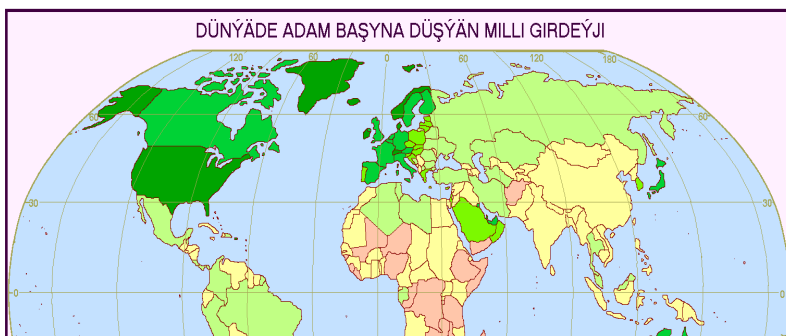
3. Okuw kitabynyň goşmaça bölümindäki tablisalaryň maglumatlaryny

peýdalanylýp, dürli alamatlar boýunça döwletleriň mysaly toparlaryny düzüň (meýdany, ilatynyň sany, IJÖ möçberi we ş.m).

§3. Döwletiň territoriýasy we döwlet gurluşy. Halkara guramalary.

Döwletiň meýdany we döwlet araçägi. Ykdysady we durmuş geografiýanyň esasy düşüňjeleriniň biri “Döwletiň meýdany” düşüňjesidir. Ýurdyň özbaşdaklygyna degişli ýer bölegine döwletiň territoriýasy diýilýär. Territoriýanyň düzümine ýerastyndaky baýlyklary bilen gury ýer, suwlary, şeýle hem gury ýeriň we suw üstündäki howa giňişligi girýär.

Suw meýdany içerki (milli) suwlary we territorial suwlar diýlip atlandyrylýan Dünýä okeanynyň böleginden şeýle-de 12 deňiz mili (1 mil 1,6 km deň) aralykdaky ýurduň gury ýerine ýanaşýan suwlardan durýar.

Her bir döwlet ony beýleki döwletden aýyryan guryýer we deňiz araçäkleri bilen çäklendirilen territoriýa eýedir. Bu araçäkler geçmişde bolup geçen wakalar netijesinde taryhy taýdan emele gelipdir.

Halkara hukugy beýleki döwletiň araçäginiň bozulmagyny, esasan-da gaýry territoriýalary güýç ulanmak bilen eýelemegi gadagan edýär. Döwletleriň arasyndaky ähli territorial jedeller diňe parahatçylyk ýollary bilen çözülmelidir. 1975-nji ýylda Helsinkidäki Ýewropada howpsyzlyk we hyzmatdaşlyk boýunça Maslahatda döwletleriň arasynda ikinji jahan urşundan soňra ýüze çykan araçäkleri ähliumumy ykrar etmek we olaryň bozulmazlygy baradaky Düzgünnama kabul edildi.

Döwlet gurluşy we döwlet dolandyrylyşy. Özbaşdak ýurtlar döwleti guramagyň dürli görnüşlerine eýedirler. Olaryň

iň möhümleriniň biri döwlet gurluşydyr. Islendik ýurduň döwlet gurluşy öňi bilen dolandyryş formasy (görnüşi) bilen häsiýetlendirilýär. Dolandyryş formalaryna esasan-respublika we monarhiýa degişlidir.

Respublika (latynça *res*-iş, *publicus*-jemgyýetçilik, umumy halk) döwlet dolandyrylyşynyň formasy bolup, döwlet häkimýetiniň ähli ýokary guramalary parlamentler-umumymilli wekilçilikli edaralar tarapyndan saýlanylýar ýa-da döredilýär. Dolandyrylyşyň respublikan formasy irki döwürde ýüze çykdy. 1991-nji ýylda dünýäde 127 respublika bardy, ýöne SSSR-iň we Ýugoslawiýanyň dargamagy bilen olaryň umumy sany 140-dan geçdi.

Respublika gurluşda kanun çykaryjy häkimýet adatça parlamente, ýerine ýetiriji häkimýet bolsa hökümiýete degişlidir. Şunlukda *prezident respublikasyny* (bu ýerde prezident hökümiýete ýolbaşçylyk edýär we oňa örän uly ygtyýarlyklar berilýär ABŞ, Latyn Amerikasynyň birnäçe döwletleri) we *parlament respublikasyny* (bu ýerde presidentiň orny uly däl, hökümiýete bolsa parlament tarapyndan saýlanylýan premýer ministr ýolbaşçylyk edýär GFR, Italiýa, Hindistan).

Döwlet dolandyrylyşynyň aýratyn formasy-sosialistik respublikasydyr. (sosialistik rewolýusiýasy netijesinde käbir ýurtlarda ýüze çykdy) Oňa häzirki wagtda Hytaý, Wýetnam, LHDR, KHDR, Kuba degişlidir.

Monarhiýa (grekçe *monarchia*-ýeke – täk häkimlilik), döwlet gurluşynyň formasy bolup, onda ýokary döwlet häkimýeti bir adama – monarha (karola, imperatora, soltana, emire we ş.m.) degişlidir we kada bolşy ýaly nesilden-nesile geçýär. Dolandyryşyň monarhiýa formasy has irki döwürlerde ýüze çykdy. Häzirki wagtda dünýäniň syýasy kartasynda 30 sany monarhiýa bar. Olaryň 14-si Aziýada, 12-si Ýewropada, 3-si Afrikada we biri – Okeaniýada ýerleşýär. Olaryň arasynda imperiýa, korollyklar, knýazlyklar, gersoglyklar, soltanlyklar,

emirlikler we Watikan papa döwleti bar. Monarhiýalaryň bir görnüşi *teokratiki monarhiýalardyr*. Olarda dünýewi we dini häkimýetiň baştutany bir adam (korol, we baş.) bolýar. Şeýle monarhiýalara Watikandan başga-da, Saud Arabystany we Bruneý degişlidir.

Häzirki wagtda dünýäde bar bolan monarhiýalaryň esasy köplügi *konstitusion monarhiýalardyr*. Olarda hakyky kanun çykaryjy häkimýet-parlemente, ýerine ýetiriji häkimýet bolsa-hökümýete degişlidir. Bu ýerde monarh formal taýdan ýurduň baştutany bolsa-da, ony dolandyrmaga gatnaşmaýar, ýagny ol “şalyk edýär”, ýöne höküm sürmeýär (Beýik Britaniýa, Norwegiýa, Şwesiýa we baş). Ýöne monarhyň syýasy täsiri has görnükli bolup biler.

Konstitusion (parlamentli) monarhiýalar bilen bir hatarda häzirki zaman syýasy kartasynda entek birnäçe *absolyut monarhiýalar* hem bar. Olarda hökümýet ýa-da beýleki häkimýet guramalary diňe döwletiň baştutany hökmünde monarhyň önünde jogapkärdirler, parlament bolsa kä halatlarda düýbinden bolmaýar ýa-da diňe maslahat beriji gurama bolup durýar (Saud Arabystany, Birleşen Arap Emirligi, Oman, Bruneý, Kuweýt we baş.)

Adatça monarhyň häkimýeti ömürlükdir we nesilden-nesile geçýär. Ýöne käbir ýurtlarda mysal üçin, Malaýziýada we Birleşen Arap Emirliginde monarhlar baş ýyllyk möhletde saýlanylýar.

Döwlet dolandyryşynyň görnüşleri. Islendik döwleti häsiýetlendirmekde onuň döwlet gurluşy baradaky mesele uly ähmiýete eýe bolýar. Syýasy kartanyň möhüm düzüm bölegi - döwletleriň dolandyryş-çäk gurluşydyr. Dolandyryş-çäk gurluşynyň unitar we federatiw formasy tapawutlandyrylýar. Olaryň birinjisi has ir ýüze çykdy.

Unitar döwlet (latynça *unitas*-bütewilik) - bu merkezi häkimýet guramalaryna tabyn bolan, döwlet özbaşdaklygynyň alamatlary bolmadyk dolandyryş-çäk birliklerinden durýan,

bütewi, berkarar ýurtdyr. Unitar döwletlerde adatça, bütewi kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji häkimýeti, dürli guramalaryň bütewi ulgamy, ýeke-täk, umumy konstitusiýa hereket edýär. Şeýle gurluşly döwletler dünýäde esasy köplügi emele getirýär.

Federasiýa (latynça-soýuz, birleşik) döwlet gurluşynyň bir formasydyr. Federasiýalar territorial we milli alamatlary boýunça döredilýär. Bu bolsa döwlet gurluşynyň häsiýetini, mazmunyny we düzümini (strukturasyny) kesgitleýär.

Olarda umumy konstitusiýa, bütewi döwlet häkimýet edaralary hereket edýär, bütewi raýatlyk, pul birligi we ş.m. girizilýär. Ýöne federasiýalaryň agzalarynyň hem kada bolşy ýaly, öz hususy konstitusiýasy, kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet guramalary bardyr. Federasiýalara ABŞ, Hindistan (fedratiw birligi-ştatlar), GFR (ýerler), Russiýa (respublikalar, oblastlar, awtonom oblastlar, awtonom okruglar) we baş. degişlidir.

Konfederasiýa (latynça *kon* –bilelikde+federasiýa), özbaşdak döwletleriň umumy islegini üpjün etmek üçin döredilen wagtlaýyn hukuk bileleşigidir (soýuzy). Konfederasiýanyň agzalary içerki we daşarky işlerde özleriniň özbaşdaklyk hukuklaryny saklaýarlar. Taryhy taýdan konfederasiýa hökümünde Şweýsariýa döredildi, häzir ol resmi taýdan Şweýsariýa konfederasiýasy diýlip atlandyrylýar, hakykatda bolsa federasiýa bolup durýar.

Halkara guramalary. Biziň häzirki döwrümizde döwletleriň we halklaryň arasynda köptaraplaýyn gatnaşyklaryň pajarlap ösmeginde dürli halkara guramalarynyň işi uly ähmiýete eýedir. Şu gün olaryň sany 2,5 müňe golaýlaýar. Olar döwletleriň ýa-da hökümete degişli däl häsiýetdäki syýasy, ykdysady, durmuşy, ylmy-tehniki we medeni meselelerde umumy maksada ýetmeklige gönükdirilen guramalaryň toplumy bolup durýar.

Häzirki zaman dünýäsinde iň köpçülikleýin halkara guramasy Birleşen Milletler Guramasy (BMG) bolup durýar. Ähli özbaşdak döwletler onuň agzasydyr. Guramanyň ştab kwartirasy Nýu-Ýork şäherinde (ABŞ) ýerleşýär. Bu guramanyň esasy wezipesi – adamzat neslini uruşlaryň betbagytçylygyndan halas etmekdir, bu bolsa onuň ustawynda görkezilýär. BMG-nyň işiniň möhüm ugurlaryna kolonializme, adamyň hukugynyň gödek we köpçülikleýin bozulmalaryna garşy göreşmek, halkara ykdysady gatnaşyklaryny ösdürmeklige ýardam etmek we ş.m girýär.

BMG-nyň çäginde köp sanly ýöriteleşdirilen edaralar hereket edýär. Olara Bütin dünýä saglygy saklaýyş guramasy (WOZ), azyk we oba hojalyk guramasy (FAO), BMG-nyň bilim, ylym we medeniýet meseleleri boýunça guramasy (UNESCO) abraýly guramalardyr.

Dünýäde Demirgazyk Atlantika şertnamasy guramasynyň (NATO) – harby-syýasy birleşmäniň, şeýle hem Ýewropa Bileleşiginiň (ÝB) – ykdysady we syýasy häsiýetdäki guramanyň möhüm orny bardyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. “Respublika”, “Monarhiýa ”, “Unitar döwlet” ,”Federatiw döwlet” adalgalarynyň mazmunyny düşündiriň.
2. Türkmenistan haýsy halkara guramalarynyň agzasy?

II BAP

DÜNYÄNIŇ TEBIGY BAÝLYKLARYNYŇ GEOGRAFIÝASY.TEBIGATYŇ WE JEMGYÝETIŇ ÖZARA BAGLANÝŞYGY

§4.Tebigy baýlyklar we ykdysady ösüş

Geografik gurşaw hakynda düşünje. Jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagy”. Tebigy gurşaw adamyň diňe bir ýaşayan ýeri bolman, eýsem onuň durmuşynda we önümçilik işinde zerur çig malyň çeşmesidir. Adamzat jemgyýetiniň ösmegi ähli asyrlaryň dowamynda dürli tebigy baýlyklaryň ulanylmagy bilen baglanyşykly bolupdyr. Baýlyklaryň ulanylyş derejesi jemgyýetiň durmuş-ykdysady talaplaryna laýyklykda kesgitlenýär. Häzirki wagtda adamlar öz talaplaryny kanagatlandyrmak üçin öňki ýyllara garanynda baýlyklaryň köp mukdaryny ulanmaga mätäçdir. Bu bolsa adamzadyň önünde tebigaty goramak boýunça çylşyrymly meseleleri goýýar.

Geografik gurşaw diýlip ýeriň tebigatynyň adamyň ýaşayşy we işi bilen gös-göni baglanyşykly bolan, adam tarapyndan özgerdilen, medeniýetleşdirilen bölegine aýdylýar. Şoňa görä-de adam işi bilen özgerdilen tebigy landşaftlara *medeni ýa-da antropogen landşaftlar* diýip at berilýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, häzirki wagtda şol landşaftlar gury ýeriň $\frac{1}{2}$ böleginden gowragyny tutýar. Jemgyýetiň ykdysady taýdan ösüşiniň derejesi näçe ýokary bolsa, onuň geografik gurşawa täsiri şonça uly we dürli-dürli bolýar.

Soňky wagtlarda tebigy baýlyklaryň peýdalanylyşynyň, jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagynyň” möçberleri ägirt uly derejede ýokarlandy. Mysal üçin, soňky 30 ýylyň içinde dünýäde adamzadyň ondan öňki bütin taryhynda harçlanylany ýaly tebigy baýlyk harçlandy. Häzirki wagtda adamyň öz ýaşayan ýerinde geografik gurşawa edýän täsirini Ýeriň tebigy güýçleriniň (geologiki, himiki, biologiki) täsiri bilen deňeşdireniňde, möçberi boýunça olardan has artýanlygy mese-mälim görünýär.

Ilatyň çalt artýan şertlerinde jemgyýet bilen tebigatyň arasynda “maddalaryň aýlanyp durmagynyň” şunuň ýaly giňelmegi baýlyk bilen üpjünlik meselesini ýitileşdirdi.

Şunlukda, gürrüň ozaly bilen energetiki, mineral-çig mal, suw baýlyklary bilen, şonuň ýaly-da azyk üpjünligi hakda barýar. Şol meseleleriň birentegi eýýäm bütündünýä möçberlerine ýetdi. Baýlyk üpjünçilik meseleleri bilen bir hatarda soňky onýyllyklarda ekologik meseleler, ýagny adamzat jemgyýetiniň özüniň ýaşayan we işleýän gurşawyny goramak meseleleri hem ilkinji orna geçdi. Bu meseleler ozaly bilen-de senagat taýdan has ösen etraplarda we ýurtlarda adamyň geografik gurşawa gatyşmagynyň artmagy netijesinde ýüze çykdy.

Adamzat jemgyýetiniň geografik gurşawa edýän ähli täsirleriniň jemi *tebigaty peýdalanmagyň* esasy bolup durýar. Tebigaty peýdalanmagyň möçberleri ozaly bilen, bir ýurdyň ykdysady taýdan ösüşiniň umumy derejesine, onuň häsiýeti bolsa (tebigatyň rasional peýdalanylmagyny we rasional däl peýdalanmagyny tapawutlandyrýarlar) ep-esli derejede dowam edýän jemgyýetçilik gurluşyna baglydyr.

Adamyň tebigy baýlyklarynyň dürli görnüşlerine bolan talaby hem birmeňzeş däl. Meselem, adam bahasyna ýetip bolmajak baýlygy bolan kislorodsyz hatda birnäçe minut hem ýaşap bilmeýär, şol bir wagtyň özünde ýadro ýangyjynyň çeşmelerini -uran we plutoniý ulanmazdan münlerçe ýyllaryň dowamynda oňupdyrlar. Tebigy baýlyklaryň özleşdirilmegi üçin çykdaýjylar hem dürli bolýar: kä halatlarda olar örän az bolup, köplenç tebigy baýlyklaryň, esasan-da barmasy kyn ýerlerdäki känleri özleşdirilmegi we ş.m gymmatly tehnikalary we tehnologiýalary, uly maýa goýumlaryny talap edýär.

Ýüze çykarylan we gazylyp alynan tebigy baýlyklaryň köpüsi maddy önümçiligiň dürli pudaklary üçin çig mala öwürülýär. Öz gezeginde jemgyýetçilik önümçiligine çekilen we onda köp gezek täzeden üýtgedilen çig mal materiallary bolsa ykdysady baýlyklara öwürülýär. Şeýlelikde, olara zähmet täsir

edilmeği netijesinde tebigatyň düzümi bölekleri biziň önümizde zähmet, desga, maddy gymmatlyklar görnüşinde şekillenýär.

Dünýäniň häzirkiki zaman senagaty örän köp mukdarda çig mal sarp edýär. Onuň gymmaty (ýangyjyň we elektroenergiýanyň gymmaty hem goşulanda) senagat önümini öndürmekde jemi çykdajylaryň 75% -e golaýyny düzýär. Bu ýagdaý köp döwletleriň önünde çig malyň esasy görnüşleri bilen üpjünçiligiň ýiti meselesini goýýar.

Tebigy baýlyklaryň mineral, ýer, suw, ösümlik we ş.m. görnüşleriniň bardygyny siz aşaky synplardaky geografiýa derslerinden eýýäm bilýänsiňiz. Bu olaryň tebigatyň ol ýa-da beýleki hadysalar toplumyna degişligi sypaty boýunça toparlanmasynyň bir görnüşidir. Ondan başga-da, tebigy baýlyklar dikeldip bolýan we dikeldilmeýän, ykdysadyýetiň ol ýa-da beýleki pudagy üçin ýaramlylygy (niýetlenenligi), hili boýunça (ýagny olaryň düzümindäki peýdaly komponentleriň derejesi), emele geliş häsiýeti (mineral, organiki) we ş.m. boýunça toparlara bölünýärler.

Ähli tebigy baýlyklaryň toparlara bölünmeginiň şertlidigini bellemek gerek, sebäbi şol bir gazon baýlyk halk hojalygynyň dürli pudaklarynda ulanylyp bilinýär.

Dünýäniň ýurtlarynda tebigy baýlyklaryň özleşdirilmeginiň derejesi biendiganlygy bilen häsiýetlenýär, ol tebigy we durmuş sebäpkärleriň (faktorlaryň) täsiriniň sazlaşyklylygyna baglydyr.

Ýurtlarda gazylyp alynýan baýlyklaryň dürli görnüşleriniň ätiýaçlyklary hem birmeňzeş däl. Diňe birnäçe ýurtlarda (Russiýa, ABŞ, Hytaý) tebigy baýlyklaryň ähli görnüşleri (mineral, tokay, suw, ýer we beýlekiler) bar. Döwletleriň arasynda Braziliýa, Hindistan, Awstraliýa hem tebigy baýlyklaryň ýokary üpjünligi bilen tapawutlanýar. Dünýäniň köp ýurtlarynda baýlyklaryň diňe bir ýa-da birnäçe görnüşleriň dünýä ähmiýetli ätiýaçlyklary bar. Mysal üçin, Ýakyn we Orta Gündogar Aziýa ýurtlary (Saud Arabystan,

Kuweýt, Yrak we başgalar) nebitiň we gazyň ummasyz ätiýaçlyklary bilen; Çili, Zair, Zambiya bolsa misiň; Marokko we Nauru – fosforitleriň uly ätiýaçlyklary boýunça tapawutlanýarlar.

Dünyäniň ýurtlarynda tebigy baýlyklar bilen üpjünçilik derejesiniň birmeňzeş däldigi ýokarda belenilip geçilýär. Tebigy baýlyklar bilen üpjünçilik görkezijisi – bu ätiýaçlyklaryň ululygynyň we olaryň ulanylyş möçberiniň arasyndaky gatnaşykdyr. Dünyä hojalygynyň we zähmetiň halkara bölünişiginiň çylşyrymly ulgamynda ykdysady taýdan ösen ýurtlar esasan ulanyjy, ösýän döwletler bolsa öndürji we tebigy baýlyklary (mineral, tokay we beýlekiler) eksport ediji hökmünde çykyş edýär. Şeýle “ýöriteleşmäni”, birinjiden, dünýä ýurtlarynyň taryhy we durmuş-ykdysady ösüşiniň derejesi; ikinjiden, ýer şarynda tebigy baýlyklaryň köp görnüşleriniň ýerleşiş aýratynlyklary bilen düşündirmek bolýar.

Soraglar we ýumushlar:

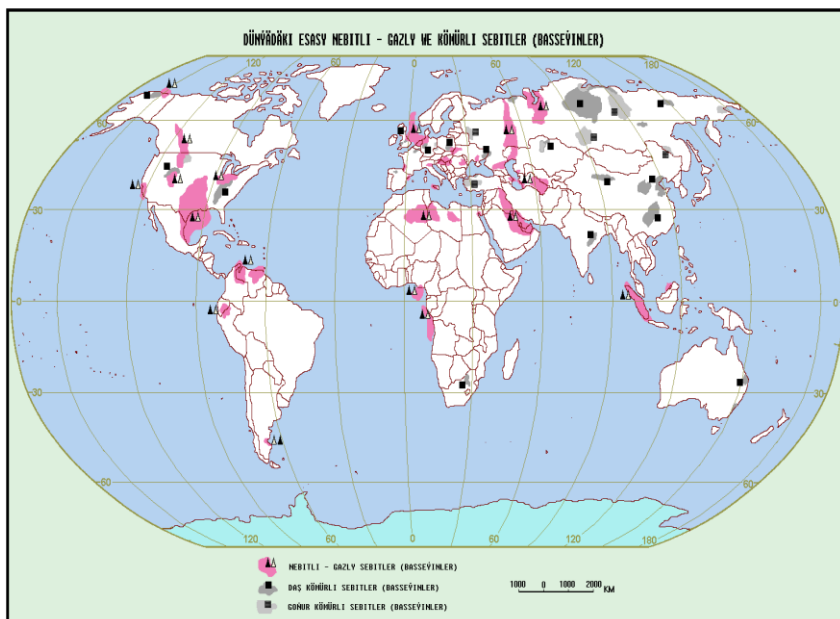
1. “Tebigy baýlyklar” näme, olar haýsy toparlara bölünýär? “Baýlyk üpjünlik” diýilip näme aýdylýar ?
2. Planetada tebigy baýlyklaryň ýaýramagy haýsy sebäplere baglydyr? Tebigy baýlyk mümkinçilikleri uly bolan döwletleriň mysallaryny getiriň.

§5. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Mineral baýlyklar

Mineral baýlyklary. Adam has irki döwürlerden bäri mineral çig mallaryň dürli görnüşlerini günden peýdalanyndyr.

Döwletleriň köpüsi tarapyndan tebigy baýlyk tygşytlaýjy sýyasatyň geçirilýändigine garamazdan, mineral çig mallaryna

bolan isleg ýylsaýyn artýar (ýylda 5%). Bu meýil
birinjiden, ösýän ýurtlarda ýagny Aziýada, Afrikada, Latyn

Amerikasynda çig mallara bolan islegiň artmagy, ikinjiden, senagata garanynda materiallary tygşytlamak ýagdaýy çylşyrymly bolan gurluşyk işleriniň çalt ösmegi bilen düşündirilýär.

Soňky onýyllyklarda mineral baýlyklary peýdalanmagyň möçberleri örän artdy. Diňe 1950-nji ýyldan bari gazma baýlyklary çykarmagyň möçberi üç esse ýokarlandy. XX

asyrda gazylyp alnan ähli gasma baýlyklaryň $\frac{3}{4}$ bölegi 1960-njy ýyldan soň çykaryldy. Şu gün mineral çig maly sarp etmegiň ösüşi onuň ýüze çykarylan gorlarynyň ösüşinden has ýokarydyr.

Her ýylda Ýeriň jümmüşinden 100 mlrd tonna golaý dürli mineral çig mallary we ýangyç gazylyp alynýar. Olar gara we reňkli metal magdanlary, nebit,gaz, gurluşyk materiallary-hemmesi 200-den gowrak dürli görnüşlerdir.

Siziň fiziki geografiýa derslerinden bilşiňiz ýaly, gasma baýlyklarynyň häzirki ýerleşşi - Ýeriň uzak taryhy döwürde geologiki ösüşiniň netijesidir. Litosferanyň dürli ýerlerinde ýataklaryň belli bir toparynyň jemlenen uly territoriýalary ýüze çykypdyr. Şunlukda, organiki gelip çykyşly ýangyç baýlyklary gadymy platformalaryň çet gyralaryna we бүкүлме sebitlerine ýygnanypdyr, magdan baýlyklary bolsa, köplenç platformalaryň döwürlemeleriniň çäginde we Ýer gabygynyň hereketli-epinli sebitlerinde gabat gelýär. Tektoniki hadysalar netijesinde dörän magdan ýataklarynyň köp toplanmagyny *magdan guşaklygy diýip atlandyrylýar*. Olara Alp-Gimalaý, Ýuwaş okean we beýleki magdan guşaklyklary degişlidir.

Mineral baýlyklaryň esasy toparlaryna ýangyç baýlyklary degişlidir. Nebit, tebigy gaz we kömür gazylyp alynýan ýangyjyň esasy görnüşleridir. Olaryň gorlary Ýer şary boýunça birmeňzeş ýaýran däldir. Nebitiň baý gorlary Ýakyn Gündogar ýurtlarynda (Pars aýlagynyň sebiti), Russiýanyň çägindeki Günübatar Sibir pesliginiň demirgazygynda, Hazar deňiz sebitinde, Demirgazyk Afrikada, Günübatar Afrikadaky Gwineýa aýlagynda, Meksika aýlagynda we Karib deňiz basseýninde, Alýaska ýarym adasynda, Hytaýyň we Hindistanyň kenar sebitlerinde jemlenendir. Russiýanyň demirgazygynda, Günübatar Ýewropa ýanaşýan Demirgazyk deňzinde, Pars aýlagynyň ýurtlarynda, Demirgazyk Afrikadaky Alžirde we Tunisde, Liwiýada, Merkezi Aziýadaky Türkmenistanda we Özbegistanda, ABŞ-nyň we

Kanadanyň çäklerinde tebigy gazyny uly kânleri ýerleşýär. Daş kömriň uly ätiýaçlyklary Russiýada, Hytaýda, Hindistanda, Awstraliýada, ABŞ-da we Günbatar Ýewropada bar (3-nji surat).

Magdan baýlyklary häzirki zaman dünýäsinde örän uly ähmiýete eýedir, sebäbi metallar (ozaly bilen demir) öwezini tutup bolmaýan konstruksiýa material bolmagynda galýar. Maddy önümçiligiň dürli pudaklaryndan başga-da, olar durmuşda, saglygy goraýyş ulgamynda we ş.m. giňden peýdalanylýar. Magdan gorlarynyň bolmagy islendik döwlet üçin ykdysady ösüşiň esasy aýratynlygydyr.

Adamzadyň geçmişdäki, häzirki we geljekki durmuşy demir bilen has jebis baglanyşyklydyr. Demir magdanyňyň öňden peýdalanylýan uly gorlary ABŞ-da, HHR-da, Hindistanda, Awstraliýada, Russiýada jemlenendir. Soňky onýyllyklarda geçirilen geologiýa-gözleg işleri Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda köp sanly kânleriň açylmagyna getirdi. Olara Braziliýada Amazonka basseyiniň demir magdanlary, Liberiýadaky, Gwineýadaky, Alžirdäki we baş. magdan kânleri degişlidir.

Dünýäniň mineral çig-mal ätiýaçlyklary

Mineral çig-mal	Barlanan ätiýaçlyklary, mln t	Mineral çig-mal	Barlanan ätiýaçlyklary, mln t
Demir magdany	230 000	Gurşun	130
Boksitler	28 000	Nikel	110
Hromitler	6 700	Tantal	35
Marganes	4 900	Wanadiý	27
Niobiý	4 200	Kobalt	8,8
Titan	595	Kümüş	0,42
Mis	590	Altyn	0,06
Sink	330	Platina	0,066

		toparynyň metallary	
--	--	------------------------	--

Reňkli metallardan alýuminiý has giňden ýaýrandyr. Ýer gabygynda onuň mukdary 10%-e ýakyndyr. Alýuminiý çig malynyň (boksitler we baş.) uly gorlary Russiýada, Fransiýada, Italiýada, Hindistanda, Surinamda, ABŞ-da, Günbatar Afrikada, Karib deňiz basseýniniň ýurtlarynda ýerleşýär.

Mis magdanynyň esasy baýlyklary Zambiyada, Zairde, Çilide, ABŞ-da, Kanadada, gurşun-sink magdanlary – ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada jemlenendir.

Dünýaniň senagat taýdan ösen döwletleriň aglabasy özüne gerek bolan mukdardaky metal magdanlary bilen ýeterlik derejede üpjün dälir we olary daşyndan getirmäge mätäçdir. Meselem, Ýaponiýada magdan baýlyklarynyň senagat gorlary ujypsyzdyr. Germaniýa demir magdanynyň, Italiýa-mis magdanynyň, Fransiýa-polimetal magdanlarynyň we ş.m. ýetmezçilik etmeginde kösenýär.

Şol bir wagtyň özünde gara we reňkli metallurgiýanyň kartasyny ünsli öwrenmek, magdanlaryň esasy görnüşleriniň gorlary we gazylyp alnyşy boýunça öndebaryjy orny ösýän döwletleriň: Braziliýa we Hindistan- demir magdany; Çili, Zambiya, Zair, Peru, Meksika- mis; Gwineýa, Ýamaýka, Surinam – boksitler; Gabon-marganes; Malaýziýa, Indoneziýa, Boliwiýa, Braziliýa, Tailand – galaýy we ş.m. eýeleýändigini görkezýär.

Häzirki zaman dünýäsinde gazylyp alynýan baýlyklaryň arasynda mineral himiýa çig mallary - kükürt, fosfatlar, kaliý duzlary, gurluşyk materiallary, oda çydamly çig mal, grafit we beýlekiler hem möhüm orun eýeleýärler. Bu baýlyklaryň Ýer gabygynda ýaýraýyş derejesi hem örän dürlidir. Meselem, gurluşyk materiallary hemme ýerde diýen ýaly gabat gelýär, kükürdiň, fosforitleriň, grafidiň kânleri bolsa seýregräk duşýar. Bu ýagdaý, bir tarapdan gurluşyk ulgamyny her bir döwletde

döretmäge mümkinçilik berýär, beýleki tarapdan – döwletleriň hojalyk ýöriteleşişinde öz yzyny goýýar.

Çig malyň gazylyp alynşynyň we peýdalanylyşynyň geografiýasy, şeýle hem dünýä bazarynda olaryň nyrlarynyň üýtgäp durmagy, ýurtlaryň durmuş-ykdysady ýagdaýyna düýpli täsir edýär.

Gazylyp alynýan baýlyklaryň täze kânlerini tapmak boýunça geçirilýän gözleg-barlag işlerinden başga-da, dünýäde baýlyk üpjünligini gowulandyrmagyň geljegi uly ugurlarynyň biri, olary gaýtadan ulanmak (metallar), şeýle-de başga materiallar bilen öwezini tutmak (plastmassa, keramika) we ş.m. bolup durýar. Köplenç mineral baýlyklaryň gazylyp alynmagynyň çenden aşa artdyrylmagy ekologiki meseleleriň ýitileşmegine getirýär. Şonuň üçin mineral-çig mal baýlyklary kompleksleýin (köptaraplaýyn) we rejeli ulanmak ykdysady syýasatyň iň bir esasy ugurlaryň biri bolup durýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Pars aýlagynyň ýurtlary haýsy mineral baýlyklary bilen bellidir? Haýsy ýurtlarda demir magdanynyň uly gorlary bar?
2. Edebiýatlara we atlasa esaslanyp dünýä sebiitleriniň we aýry-aýry ýurtlarynyň mineral baýlyk üpjünligini görkezýän tablisany düzüň.
3. Atlasdan peýdalanylýan, gasma baýlyklaryň uly kânlerini we olaryň amatly meýdan-çäk baglanyşykly etraplaryny dünýäniň sudur kartasynda belläň.

§ 6. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Tebigy gurşawyň hapalanmagy we ekologik meseleler

Dünýäniň ýer-toprak baýlyklary. Müňýyllyklaryň dowamynda emele gelen ýer baýlyklary we toprak örtügi oba hojalyk önümçiliginiň esasydyr. Planetanyň ýer gorunyň diňe 1/3 bölegi oba hojalygyna ýaramly ýerlerdir, ýagny azyk önümlerini öndürmek üçin ulanylýan ýerlerdir. Ýylylyk we çyglylyk bilen ýeterlik derejede doly üpjün bolmanlygy sebäpli, dünýäniň ähli toprak baýlyklaryň $\frac{3}{4}$ böleginiň hasyllylygy pes hasaplanýar.

Oba hojalyk ýerleriň düzümine sürülýän ýerler, köpýyllyk agaçlaryň (baglaryň) tutýan meýdanlary, tebigy çemenlikler we öri meýdanlary girýär. Häzirki wagtda dünýä boýunça ekerançylyk ýerleri (özleşdirýän ýerler) ähli gury ýeriň 11% - ni (1340 mln ga) düzýär. Dünýä sebitleri boýunça ýer baýlyklarynyň paýlanylyşy endigan däl (3-nji tablisa). Ýer gorunyň 33%-i Aziýada, 23%-i bolsa Afrikada ýerleşýär. Sürülýän ýerleriň möçberi boýunça-da Aziýa öňdeligi eýeleýär. Ýöne bu görkeziji Ýewropada hem ýokarydyr (27%).

Soňky ýyllarda köp ýurtlarda oba hojalyk üçin özleşdirmäge ýaramly ýerler juda azaldy, diňe tokaýlar we gazaply tebigy şertli ýerler galdy. Meselem, Latyn Amerikasynda soňky 20 ýylyň dowamynda özleşdirilýän ýerleriň meýdany 2 esse köpeldi (esasan tokaýlaryň çapylmagynyň hasabyna). Diňe soňky 50 ýylyň dowamynda dünýäde azyk önümlerine bolan isleg 4 esse artdy.

Ýer baýlyklarynyň çalt azalmagy (kemelmegi) oba hojalygyna ýaramly ýerleriň köplenç gurluşyk we dag – magdan senagat işleri üçin, şäherleriň we obalaryň, ulag ýollarynyň, suw howdanlarynyň gurluşygy üçin ulanylýandygy we beýleki sebäpler bilen baglanyşyklydyr.

Oba hojalyk önümçiliginiň esasy meseleleriniň biri topraklaryň ekerançylykda talabalaýyk ulanylmagydygy sebäpli zaýalanmagydyr. Şeýle-de topraklaryň ýuwulmagy (suw we ýel) zerarly onuň önümliligi peselýär. Dünýäde her ýylda topragyň ýuwulma hadysasy netijesinde 6-7 mln ga,

batgalaşmagyň we şorlaşmagyň netijesinde bolsa 1,5 mln ga ýerler oba hojalyk dolanyşygyndan aýrylýar.

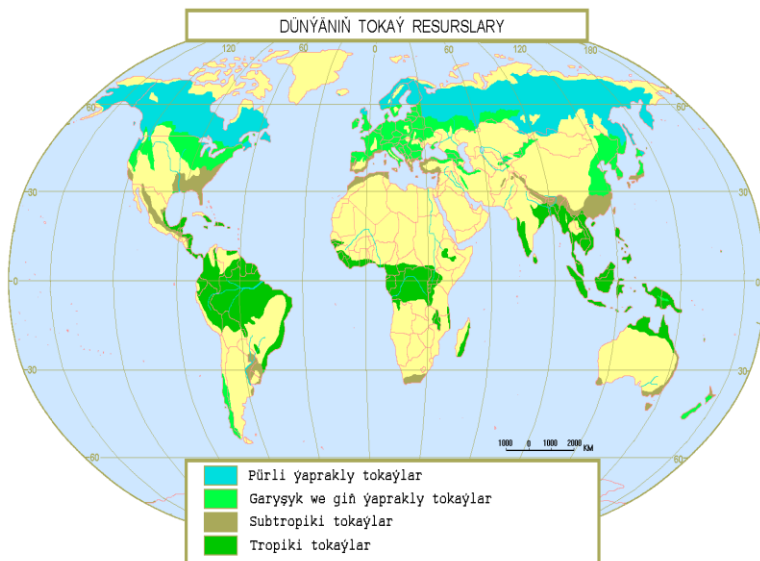
Dünýäniň köp sebitleri üçin çölleşmek hadysasy hem mahsus. Çölleşmek hadysasy diýlip çölleriň meýdanynyň giňelmegine we olaryň oba hojalyk ýerlerine tarap süýşmegine aýdylýar. Bu mesele esasan-da Afrikadaky Sahara çölünde has intensiw ýagdaýda geçýär. Bütin dünýä boýunça umumy antropogen çölleriň meýdany 9 mln km² geçýär. Şeýle-de gury ýerleriň 19%-i çölleşmek hadysasyna sezewar bolýar (çölleşme hadysasynyň tizligi – ýylda 6 mln ga). Şonuň üçin-de planetamyzyň ýer baýlyklaryny gorap saklamak – adamzadyň iň bir wajyp meseleleriniň biridir.

3-nji tablisa

Dünýä sebitleriniň ýer baýlyklary.

Sebitler	Ýer baýlyklarynyň meýdany, mln km ²	Ilatyň jan başyna düşýän ýer baýlyklaryň möçberi, ga	Dünýäniň ýer goryndaky paýy,%				
			Ýer gory	Sürül – ýän ýerler	Çemenlikler we öri meýdanlar	Tokaýlar	Başga ýerler
Ýewropa	10,7	1,5	8	27	16	10	16
Aziýa	44,3	1,4	33	32	18	28	34
Afrika	30,3	6,4	23	15	24	18	22
Demirgazyk Amerika	22,5	6,1	17	15	10	17	14
Günorta Amerika	17,8	7,3	13	8	17	24	9
Awstraliýa we Ummanystan	8,5	37,0	6	3	15	3	5
Bütin dünýä boýunça	134,0	3,0	100	100	100	100	100

Tokaý baýlyklary. Biziň planetamyzyň 4 mlrd ga gowrak territoriýasyny (gury ýeriň 30%-ne golaýy) tokaýlar eýeleýär. Häzirki wagtda Ýer şarynda iki sany tokaý guşaklygyny tapawutlandyrýarlar: demirgazyk (pürli agaçlaryň agdyklyk edýän tokaýlary) we günorta (ýasy ýaprakly agaçlardan ybarat çygly ekwatorial we tropiki tokaýlary).

Tokaýlaryň iň köp meýdany Aziýada we Günorta Amerikada, iň az meýdany bolsa Awstraliýada ýerleşýär (4-nji surat). Agajyň ätiýaçlygy boýunça öňdebaryjy orunlary Russiýa (75 mlrd m³), Braziliýa, Kanada, ABŞ; tokaý bilen örtülen territoriýalaryň ululygy boýunça bolsa – Russiýa, Braziliýa, Kanada, ABŞ, Hytaý, Indoneziýa, Kolumbiýa, Hindistan eýeleýärler. Meýdanynyň tokaýlyk derejesi boýunça Surinam

(tokaýlar ýurduň 90% territoriýasyny örtýär), Gaýana, Gabon (80%-den ýokary), Malaýziýa, Ýaponiýa, Mýanma, Indoneziýa, Ekwador, Laos (60%-den ýokary), şeýle-de Finkýandiýa, Şwesiýa has tapawutlanýarlar. Russiýada tokaýlar 45%, Braziliýada bolsa 60% -e golaý territoriýany tutýar.

Häzirki wagtda adamzat jemgyýetini ynjalykdan gaçyrýan hadysalaryň biri-de tokaýlaryň meýdanlarynyň kem-kemden azalmagydyr. Diňe soňky 200 ýylynyň dowamynda dünýäde tokaýlaryň meýdany 2 esse azaldy. Şunuň ýaly depgin bilen tokaýlaryň ýok edilmegi ähli adamzat üçin heläkçilikli ýagdaýy döredýär, onuň netijesinde atmosfera kislorodyň barmagy azalýar, klimatyň düýpgöter üýtgemegi bolup geçýär.

Tokaý örtüginin kemelmegi dünýäniň örän çylşyrymly we uly meselesine öwrüldi. Köp asyrlaryň dowamynda tokaý meýdanlarynyň azalmagy adamzadyň ösmegi üçin päsgelçilik bolup durmaýardy. Ýöne häzirki wagtda bu hadysa köp ýurtlaryň ykdysady we durmuş ýagdaýyna ýaramaz täsir edip başlady. Ýer şarynyň meýdanynyň 30% golaýynyň entek tokaý meýdanlary bilen örtülendigine garamazdan, adamzadyň ýaşamagy üçin tokaýlary gorap saklamak we tokaýlary dikeltmek boýunça işleri ýaýbaňlandyrmak zerurdyr. Bu babatda biziň ýurdumyzda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbaguly Berdimuhamedowyň amala aşyran “Gök guşak” syýasaty uly ähmiýete eýedir. Aşgabat şäheriniň töwereklerinde, welaýatlarda millionlarça agaç nahallary oturdylyp, tokaý massiwleri döredilýär. Bu bolsa diýarymyzyň ekologik ýagdaýynyň gowulanmagyna ýardam eder.

Suw baýlyklary. Suw baýlyklary öwezini dolup bolýan kategoriýa degişlidir. Ýer ýüzünde suwuň umumy ätiýaçlyklary ägirt uly bolup, 1,4 mlrd.km³-den geçýär. Emma bu baýlyklaryň 94% -i Dünýä okeanyna we diňe 6%-i gury yerin suwlaryna düşýär. Süýji suwuň gös-göni sarp etmek üçin ýaramly ätiýaçlyklary biziň planetamyzyň ähli suw baýlyklarynyň 1%-den-de azdyr. Dünýä möçberinde suwuň

sarp edilişiniň birsyhly artýandygyny göz önünde tutmak zerurdyr. Suwuň sarp edilişi XXI asyryň başlarynda ýylda 3 müň km³-den geçdi. Suwy esasy sarp edijiler –suwarymly ekerançylyk, senagat, kommunal-durmuş hojalygydyr. Eýýäm birnäçe ýurtlarda suw baýlyklarynyň örän ýetmezçilik edýändigini duýulýar.

Günorta-Günbatar we Günorta Aziýanyň, Demirgazyk Afrikanyň gurak çöllük ýerlerinde tebigy suw çeşmeleriniň (derýalaryň, kölleriniň) az bolmagy ekerançylykda uly kynçylyklary döredýär. Senagat taýdan ösen ýurtlarda (ABŞ, Günbatar Ýewropada), Aziýanyň we Afrikanyň käbir ösýän ýurtlarynda süýji suw çeşmeleriniň hapalanmagy ilatyň suw üpjünçiliginde uly meseleleriň ýüze çykmagyna getirdi.

Tebigaty rejeli (rasional) peýdalanmaklyk akar suwlaryň we suw howdanlarynyň ýata suwlar bilen hapalanmagyna garşy göreş alyp barmak baradaky çäreleri, önümçilik hajatlary üçin suwy tygşyly peýdalanmagyň häzirki zaman tehnologiýa tilsimatlarynyň ornaşdyrylmagyny öz içine alýar. Mundan başga-da, derýalaryň suwuny suw artykmaçlyk edýän etraplardan suw ýetmezçilik edýän sebitlere eltme barada uly möçberli taslamalar amala aşyrylýar ýa-da işlenip düzülýär. Deňiz suwuny süýjetmek esasynda hojalyk hajatlary üçin peýdalanmak tejribesi giňden ulanylyp başlandy (Saud Arabystany, Kuweýt, BAE).

Dünýä okeanynyň baýlyklary. Dünýä okeany dürli-dürli tebigy baýlyklarynyň ägirt uly hazynasydyr. Ylmyň we tehnikaýyň ösmegi biologik (ylyta-da balyk), energetiki (daşgyn we gaýtgin energiýasy), suw (deňiz suwuny süýjtmek) baýlyklaryny has netijeli özleşdirmek üçin zerur şertleri dörettdi.

Biologiki baýlyklar okeanlarda we deňizlerde ýaşayan köpdürli ösümlikleriň we haýwanlaryň ähli ätiýaçlygyny öz içine alýar. Okeanlaryň biologiki baýlyklarynyň azyndan 20 mlrd adamy eklemäge ýetjekdigini alymlar hasaplaýarlar.

Adam tarapyndan peýdalanylýan deňiz biomassasynyň 85%-den gowragy balyklara degişlidir. Galan bölegi moľýuskalaryň, leňneç şekillileriň we käbir deňiz süýdemdirijileriniň paýyna düşýär. Her ýylda 85-90 mln.tonna balyk, moľýuskalar, suwotular we beýleki önümleri almak bilen adamzat özüniň beloklara bolan isleginiň 20%-ni üpjün edýär. Okeanyň önümleri maldarçylyk üçin ýokary kaloriýaly iýmlik un almak üçin çig mal hökmünde hem peýdalanyýar.

Edil gury ýerde bolşy ýaly, Dünýä okeanynda hem ýokary we az önümlü meýdanlar bar. Tutulýan balyklaryň we balyk däl önümleriň 90%-den gowragy deňziň kenarýaka ýalpak bölegine degişlidir. Bu ýerde Okeanyň organiki dünýäsiniň esasy ojalary jemlenendir. Şeýle-de bolsa, onuň çäginin 2/3 bölegini az önümlü territoriýalary tutýar.

Soňky ýyllarda dünýäniň birentek ýurtlarynyň hojalygynda okeanyň mineral baýlyklaryny, ilkinji nobatda nebit we gaz baýlyklaryny peýdalanmak has uly ähmiýete eýe boldy. Deňiz suwunda himiki elementleriň ählisi diýen ýaly bardyr. Olaryň arasynda Dünýä okeanynyň kenarýaka ýalpak böleginden çykarylýan nebitiň we gazyň möçberi ýylsaýyn artýar. Häzirki wagtda dünýäde çykarylýan nebitiň 1/3 bölegi okeanyň paýyna düşýär. Nebitiň we gazyň esasy gorlary Pars aýlagynda, Hazar deňzinde, Meksika aýlagynda we ABŞ-nyň Kaliforniýa kenar sebitlerinde, Gwineýa aýlagynda jemlenendir. Emma olaryň peýdalanylyşynyň artdygysaýyn Dünýä okeanynyň hapalanmak howpy-da ýokarlanýar, bu ýagdaý birentek deňiz giňişliklerinde eýýäm howply möçberlere ýetdi.

Dünýäniň tebigy baýlyklaryny we daşky gurşawy goramak.

Tebigy baýlyklary peýdalanmak meselesi bilen ekologik mesele özara ýakyn dan baglanyşyklydyr. Tebigatdan dürli maddalar we materiallar alnan mahalynda (meselem, kömür açyk usul bilen çykarylada, deňizleriň kenarýaka ýalpak suw giňişliklerinde nebit we gaz ýataklary işlenilende) daşky

gurşawa zyýan ýetýär. Ýöne önümçilikde we adamlaryň gündelik durmuşynda emele gelýän gaty, suwuk, gaz şekilli “galyndylaryň” ägirt köp möçberiniň tebigy gurşawa gaýdyp gelmegi netijesinde ol has güýçli hapalanýar. Bu “galyndylaryň” toplanmagynyň ýol berilýän çäkden ýokary bolýan mahallary seýrek bolmaýar. Şoňa görä-de tebigatyň rasional peýdalanylmagy tebigy baýlyklar bilen oňat üpjün edilmegini-de, daşky gurşawyň antropogen hapalanmagyndan goralmagyny-da göz önünde tutýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Tokaýlaryň meýdanynyň azalmagynyň sebäpleri haýsylar?
2. Suw baýlyklarynyň ýetmezçiligi we hapalanmagy haýsy sebäpler bilen baglanyşykly?
3. Dünýäniň ýer, suw we tokaý baýlyklaryny häsiýetlendirýän maglumatlary seljeriň. Kitabyň 3-nji tablisasynyň maglumatlaryny peýdalanyň, ýer baýlyklarynyň materikler boýunça paýlanyşynyň (% gatnaşygynda) tegelek diagrammasyny guruň.
4. Edebiýat we metbugat çeşmeleriniň maglumatlary esasynda dünýäde we Türkmenistanda ekologik ýagdaý barada ýazmaça habar taýýarlaň.

III bap

DÜNYÄNIŇ ILATY

§7. Ilatyň sany we artyşy

Ilatyň sanynyň üýtgeýşi. Ýer şarynda ilkinji adamlaryň haçan we nirede peýda bolandygy baradaky sorag häzirki wagta

çenli ýiti ylmy jedelleriň biri bolup galýar. Häzirkî günde alymlaryň aglaba köplügi „Homo Sapiens” görnüşiniň 50 müň ýyl ozal Gündogar Afrikadaky Beýik döwürmeler sebitinde (Efiopiýa tekiz daglyk ýurdy) gadymy gominidlerden bolupdyr diýip hasaplaýar.

Gündogar Afrikada soňky gazuw-agtaryş işleri we ylmy açyşlar bu sebitiň-adamyň gelip çykan iniň ähtimal ýeridigini tassyklaýar. Merkezi Aziýanyň, şol sanda Türkmenistanyň häzirkî territoriýasy-da gadymy adamlaryň ýüze çykan we ýaşan medeni ojaklarynyň biri bolandygyny taryhy maglumatlar we arheologiki tapyndylar doly subut edýär.

Alymlaryň pikirine görä, mundan 35-40 müň ýyl ozal Ýer şarynda bary-ýogy 1 mln töweregi adam ýaşapdyr. Biziň eýýamymyzyň başlarynda dünýäniň ilatynyň sany 230-250 mln adama ýetipdir. Häzir bolsa dünýäniň ilatynyň sany 6.5 mlrd adamdan geçýär. Umuman, adamzat taryhynyň bütin dowamynda diýen ýaly ilatyň köpeliş bady haýal bolupdyr. Onuň ýokarlanmagy bolsa diňe täze we esasanda, iniň täze wagt döwründe başlanypdyr. Onuň şeýledigini käbir mysallar görkezýär. Eger-de XX asyryň başynda Ýer şarynyň ilatynyň her ýıldaky absolýut artyşy 10-15 mln adam bolan bolsa, onda asyryň ortalarynda 40-50 mln., biziň günlerimizde 80-85 mln adama ýetdi. Bu bolsa Ýewropa döwletleriniň islendik biriniň (Russiýadan başga) ilatynyň sanyndan hem köpdür.

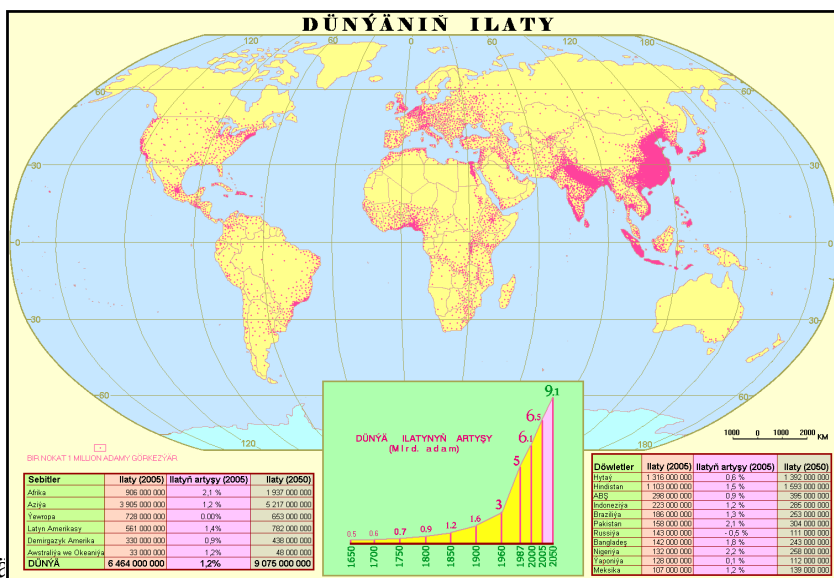
Dünýä bölekleri boýunça ilatyň paýlanyşy hem birmeňzeş däldir. Üçünji müňýyllygyň başlarynda (2007 ý.) dünýäniň ilatynyň 60,8%-i Aziýada, 13,6%-i Afrikada, 8,2%-i Ýewropada, 5,3%-i Demirgazyk Amerikada, 8,6%-i Latyn Amerikasynda, 0,5%-i Awstraliýa we Okeaniýada ýaşaýar.

Ilatyň artyş depgini-de tapawutlydyr (5-nji surat). Bu babatda Afrika beýlekilerden düýpli tapawutlanýar. Bu sebitde ilatyň artyşy her ýylda 2,1 %-e ýetýär.

Ilatyň üznüksiz köpelişi. Ilatyň sanynyň artyşy onuň üznüksiz köpelişiniň häsiýetine baglydyr. *Ilatyň üznüksiz*

köpelişi diýlip adamzat nesliniň üzniüksiz täzelenmegini, çalyşmagyny üpjün edýän dogluş, ýogalyş we tebigy artyş hadysalarynyň jemine düşünilýär.

Islandik sebitiň ilatynyň sany-iki sebäpkäriň bir wagtyň dowamyndaky hereketiniň netijesidir: tebigy artyş (dogluşyň we ýogalyşyň arasyndaky tapawut) we mehaniki artyş (ýurda gelyän we ýurtdan gidýän adamlaryň sanynyň arasyndaky tapawut). Degişlilikde, dogluş we emigrasiýa (ýurduň çäginde başga ýerlere göçüp gitmek) ýurduň ilatynyň sanyny köpeldýär, tersine ýogalyş we immigrasiýa (başga ýerlerden ýurduň çäğine göçüp gelmek) bolsa azaldýar.

hä (döwletiň 1000 ýaşajysyna bir ýylda doglan çagalaryň sanynyň ilatyň umumy sanyna ortaça gatnaşygy) peýdalanylýar. Ýogalyşyň we tebigy köpelişiň derejesi hem şeýle hasaplama bilen aňladylyar. Dogluşyň umumy koeffisiýenti bütin dünýä boýunça 22‰-e (promile) deňdir. Emma sebitler boýunça ol düýpli tapawutlanýar. Iň ýokary

görkeziji Afrika (43%), in pes derejesi bolsa Ýewropa ýurtlary (11%) üçin häsiýetlidir. Tropiki Afrikanyň döwletleriniň aglabasynda dogluşyň umumy koeffisiýenti 50%-den hem geçýär.

Bu sebitiň döwletleriniň köpüsinde ýogalyşyň umumy koeffisiýenti 20%-den ýokary. Ýewropa ýurtlarynda hem “*demografiki garrylyk*” (ilatyň umumy sanynda garry adamlaryň paýynyň ýokary bolmagy) hadysasy sebäpli ýogalyşyň umumy koeffisiýenti birneme ýokarydyr (11%). Ýogalyşyň in pes derejesi Günorta-Günbatar Aziýanyň nebit eksport edýän arap ýurtlary üçin häsiýetlidir. Türkmenistanda hem ýogalyşyň umumy koeffisiýenti azalýar. 1995-nji ýylda bu görkeziji 1000 adama 7,0 % bolanlygyndan 2007-nji ýylda 5,4 %-e çenli peseldi.

Ilatyň tebigy hereketini häsiýetlendirýän esasy görkeziji *tebigy köpeliş koeffisientidir* – ýurtda bir ýylda doglan çagalaryň we ýogalan adamlaryň sanynyň arasyndaky tapawudyň ilatyň umumy sanyna bölünmegidir. Bu görkeziji dünýä boýunça kem-kemden peselýär. “Demografiki partlaýyşyň” (tebigy köpelişiň ýokary derejesine baglylykda ilatyň sanynyň çalt artmagy) başlanan döwürlerinde (1960-njy ýyllarda) ilatyň tebigy köpeliş koeffisienti 20% bolanlygynda, 2007-nji ýylda 13%-e çenli peseldi. Emma ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda onuň derejesi ýokary bolmagyna galýar.

Ilatyň köpelişiniň görnüşleri. Dünýä ýurtlarynda ilatyň köpelişiniň tapawutly, birnäçe görnüşini (tipini) tapawutlandyrmak bolar. Has umumylaşdyrylan görnüşde ilatyň üznüksiz köpelişiniň esasy iki görnüşü barada gürrüň açmak bolar.

Ilatyň köpelişiniň birinji görnüşü - “*demografik krizis*” (çökgünlik). Ilatyň üznüksiz köpelişiniň bu görnüşü üçin dogluşyň, ýogalyşyň we deňişlikde tebigy köpelişiň derejesiniň pes görkezijileri häsiýetlidir. Ol ykdysady taýdan ösen ýurtlarda, täze industrial döwletlerde, bazar

ykdysadyýetine geçýän ýurtlaryň birnäçesinde we käbir ösýän ýurtlarda (esasan ada ýurtlarynda) ýaýrandyr.

Ilatyň köpelişiniň ikinji görnüşi - “*demografiki partlaýyş*”. Ilatyň köpelişiniň bu görnüşi üçin dogluşyň we tebigy artyşyň ýokary, ýogalyşyň bolsa birneme pes görkezijileri häsiýetlidir. Ol ozaly bilen ösýän ýurtlarda aýdyň görünýär (5-nji surat).

Bu ýurtlar baknaçylykdan azat bolup, garaşsyzlygyny gazananlaryndan soňra, häzirkizaman saglygy saklaýşyň, sanitariýanyň we gigiýenanyň-ilknji nobatda ýokanç kesellere garşy göreş üçin gazananlaryny giňden peýdalanmaga mümkinçilik aldylar. Bu bolsa ýogalyşyň üzül-kesil peselmegine getirdi. Dogluşyň derejesi bolsa köp babatda ýokary bolmagyna galdy.

Dürli ýurtlarda geçirilýän demografiki syýasatyň ugry olarda ýüze çykýan ilat ösüşiniň meselelerine bagly bolup durýar. Meselem, ilaty tebigy köpelşiň hasabyna çalt artýan ýurtlarda ol ilat ösüşini kadalaşdyrmaga gönükdirilýär. 70-80-nji ýyllarda dünýäde iň köp ilatly Hytaý Halk Respublikasynyň hökümetiniň maksady- ilatyň tebigy köpeliş derejesini çürt-kesik peseltmek, ýurdy az çagaly maşgalaly döwletleriň hataryna çykarmak bolupdy. Netijede maşgalany meýilleşdirmekde uly öňegidişlikler gazanyldy – ilatyň tebigy artyşynyň ortaça ýyllyk görkezijisi 28%-den (1968 ý) 8% –e (2006 ý) çenli peseldi. Bu bolsa dünýä boýunça ortaça görkezijiden hem pesdir.

Ilatyň dogluşyny kadalaşdyrmak boýunça Aziýa we Latyn Amerikasy ýurtlarynyň köpüsinde alnyp barylýan döwlet syýasaty oňyn netijeler bermeýär. Tropiki Afrikanyň ýurtlarynda bolsa şeýle syýasat asla ýöredilmeýär.

Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde, esasan-da Ýewropa ýurtlarynda (Fransiýa, Germaniýa, Daniýa, Wengriýa, Russiýa we baş.) demografiki syýasat ilatyň tebigy artyşyny ýokarlandyrmaklyga gönükdirilendir. Bu döwletlerde

çaga dogluşyny höweslendirmek üçin dürli çäreler geçirilýär (enelere pul kömegi, köpçagaly maşgalalara dürli ýeňillikler bermek we ş.m).

Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletinde hem ilatyň artyşyny ýokarlandyrmaga gönükdirilen işjeň döwlet demografiki syýasaty alnyp barylýar.

Şonuň netijesinde bolsa ilat ösüşinde uly netijeler gazanyldy. Ýurduň ilatynyň tebigy köpelişiniň derejesi ýokarlanýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ýer şarynda ilatyň köpelişi haýsy döwürlerde has ýokary boldy?
2. Ilatyň üznüksiz köpelişiniň ýokary derejesi haýsy döwletler üçin häsiýetli?
3. Näme üçin Ýewropa ýurtlarynda ilatyň sany haýal artýar?
4. Demografiki syýasat name? Ýurtlaryň dürli toparlarynda ilatyň köpelişini kadalaşdyrmaga gönükdirilen çäreleriň mysalyny getiriň.

§8. Ilatynyň ýaş, jyns we milli düzümi. Ilatyň migrasiýasy

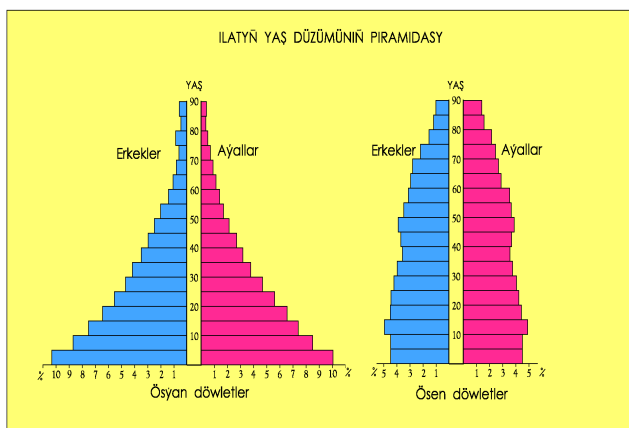
Ilatyň ýaş düzümi. Ilatyň tebigy köpelişi we migrasiýasy onuň ýaş we jyns düzümini kesgitleýär. Ilatyň geografiýasyna deňişli edebiýatlarda köplenç, adamlary ýaşyna baglylykda dürli alamatlary boýunça ýaş toparlaryna (kategoriýalara) bölýärler:

a) Köpelmeklik aýratynlyklaryna baglylykda: 15 ýaşa çenli –çagalaryň nesli,

15-49 ýaşdakylar - ene-atalar nesli, 50 ýaş we ulular-garrylar nesli;

b) Zähmete ukyplylygyna baglylykda: işe ýaramlylyk ýaşdan kiçiler, işe ukyply ýaşdakylar we işe ukyplylyk ýaşdan ulular.

Ilatyň ýaş düzüminiň grafiki derňewi üçin diagrammalaryň aýratyn görnüşi: ýaş düzüminiň piramidalary giňden peýdalanylýar. Ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletler boýunça şeýle piramidalaryň ikisini şekillendirmek, ilatyň üznüksiz köpelişiniň dürli görnüşlerinde ýüze çykýan ýaş

Piramida aşakdan ýokarylygyna seredilende, ösýän döwletlerde onuň aşaky bölekleri örän giň (uly), şol bir wagtyň özünde ykdysady taýdan ösen döwletlerde ol has dar (kiçi) bolup görünýär. Munuň özi Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasynyň ösýän ýurtlarynda çagalaryň paýynyň adatça, ýokary bolýandygyny we olaryň ähli ilatyň 40%-ne,

kähalatlarda bolsa ýarysyna çenli ýetýändigini (Keniya, Botswana we baş.) aňladýar. Bu görkeziji Ýewropa ýurtlarynda esasan, 20-30% aralygynda üýtgeýär. GFR-de, Şwesiýada bolsa ilatyň umumy sanynda çagalaryň paýy has hem pesdir. Tersine, ykdysady taýdan ösen döwletlerde garrylaryň paýy has ýokarydyr (14%-den geçýär), ösýän ýurtlarda bolsa olar ilatyň bary-ýogy 7%-ni düzýär.

Adam ýaşy ilatyň esasy öndürjilikli (zähmete ukyply) bölegini kesgitlemegiň baş alamaty (kriteriýasy) bolup durýar. Adamlaryň zähmete ukyplylygynyň ýaş çägi aýry-aýry ýurtlarda dürliçe bellenilýär. Biziň ýurdumyzda zähmete ukyplylyk erkekler üçin 16-62 ýaş, aýallar üçin 16-57 ýaş çäginde kesgitlenendir. Russiýada zähmete ukyply ilata aýal-gyzlaryň 16-55 ýaş, erkekleriň 16-60 ýaş aralygyndaky toparlary girizilýär. ABŞ-da bu ýaş toparyna ilatyň 16 ýaşdan, Angliýada we Kanadada -15 ýaşdan, Meksikada we Portugaliýada -12 ýaşdan ululary girizilýär. Türkmenistanda pensiýa ýaşy (dynç alyş ýaşy) aýallar üçin 57, erkekler üçin bolsa 62 ýaşdan, ykdysady taýdan ösen döwletleriň aglabasynda bolsa 65 ýaşdan kesgitlenilýär. Käbir ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda bolsa, şeýle ýaş çägi asla kesgitlenilmeýär, sebäbi olarda pensiýa üpjünçiligi girizilmeýär.

Ilatyň ýaş düzüminde zähmet baýlyklaryndan başga-da olaryň maddy önümçilige we önümçilik däl toplumynyň işlerine hakyky gatnaşýan bölegini -ykdsady işjeň ilaty tapawutlandyrýarlar. Zähmet ukuply adamlardan başga olara işleýän ýetginjekleri (15 ýaşa çenli), garry adamlary hem girizýärler. Dünýäde ilatyň takmynan 45%-i ýa-da 2,7 mlrd. adama golaýy onuň ykdysady işjeň bölegine degişlidir.

Jyns düzümi. Dünýä ýurtlarynyň takmynan ýarysynda aýallar san taýdan agdyklyk edýär. Şeýle agdyklyk GDA-nyň döwletlerinde, Ýewropa we Demirgazyk Amerika ýurtlarynda uludyr (öňki SSSR-iň düzümine giren ýurtlarda ortaça her 100 aýala 90 erkek adam düşýär), şunlukda aýallaryň paýy esasan uly ýaş toparlarynda has ýokarydyr. Ol öňi bilen aýallaryň ömrüniň ortaça dowamlylygynyň erkeklere garanda biraz ýokarylygy bilen düşündirilýär. Bu sebitleriň köp döwletlerinde aýallaryň sanynyň artmagy ikinji jahan urşy döwründe erkek adamlaryň arasynda uly ýitgiler bilen hem baglanyşyklydyr.

Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda, Awstraliýa we Okeaniýada erkekleriň we aýallaryň sany takmynan deňräkdir.

Emma Aziýa döwletlerinde ilatyň umumy sanynda erkekler mese-mälim agdyklyk edýärler (ortaça her 100 aýal-gyza 104 erkek adam düşýär). Aýallaryň ömrüniň ortaça dowamlylygy erkek adamlaryňkydan gysgadyr. Soňky ýyllarda Aziýanyň käbir ýurtlarynda ilatyň jyns düzümine daşyndan göçüp gelýänler (migrasiýa) uly täsir edip başlady. Ol esasan-da nebit çykarýan arap döwletleri üçin häsiýetlidir.

Ýöne şeýle-de bolsa umumydünýä görkezijisine dünýäniň iň köp ilatly ýurtlarynyň ikisinde -Hytaýda we Hindistanda erkekleriň san taýdan agdyklyk etmegi uly täsir edýär. Şonuň üçin-de dünýä ýurtlarynda aýallara garanda umuman, erkekler birneme köpräk. Ortaça hasap bilen her 100 aýal-gyza 101 erkek adam düşýär.

Ilatyň migrasiýasy :olaryň görnüşleri we geografiýasy. Bütün dünýäde we dürli ýurtlarda ilatyň sanyna, düzümine we ýerleşişine migrasiýa hadysasy, ýagny onuň bir ýerden beýleki ýere göçüp-gonuş hereketi uly täsir edýär.

Migrasiýa (latynça migratio-göçmeklik) – bu ilatyň hemişelik, wagtlaýyn ýa-da möwsümleýin häsiýetde öz ýaşaýan ýerlerini çalyşmagy (üýtgetmegi) bilen baglanyşykly, aýry-áýry territoriýalaryň we ilatly mesgenleriň arasynda göçüp-gonuş hereketidir.

Migrasiýanyň iki görnüşi has giňden ýaýrandyr. Adamlaryň bir döwletiň çäginde beýleki döwletlere göçüp gitmegine, ýa-da gelmegine daşarky (halkara) migrasiýa diýilýär. Eger-de şeýle hereketler ýurduň çäginde dürli etraplaryň ýa-da oba bilen şäheriň arasynda bolup geçýän bolsa, oňa içerki migrasiýa diýip aýdylýar.

Häzirki wagtda dünýäde zähmet baýlyklaryny (işçi güýjüni) özüne çekiji üç esasy merkeziň bardygyny bellemek gerek. Olara ilkinji nobatda Günbatar Ýewropa sebiti degişlidir (aýrtynda: GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Şweýsariýa). Ikinji merkez ABŞ-dyr. Bu ýerde diňe resmi immigrantlaryň sany (esasan Latyn Amerikasy, Aziýa we Ýewropa ýurtlaryndan) ýylda takmynan 1 mln. adama ýetýär, resmi däl bölegi bolsa – ondan hem köpdür. Zähmet immigrasiýasynyň üçünji ojagy Pars aýlagynyň nebit çykarýan ýurtlarydyr. Olaryň ilatynyň umumy sanynda daşyndan gelen zähmet immigrantlary (Ýegipetden, Hindistandan, Päkistandan we beýleki ýurtlardan) ýerli ilatdan has köpdür. Kanadanyň we Awstraliýanyň ilaty esasan immigrasiýanyň hasabyna artdy. Ysraýyl döwletinde ilatyň 2/3 bölegi, esasan Russiýadan we GDA-nyň beýleki ýurtlaryndan immigrasiýa akymlarynyň hasabyna artdy.

Zähmet migrasiýalary bilen bir hatarda syýasy, etniki, dini, ekologik we beýleki sebäpler boýunça köpçülikleýin migrasiýalar hem bolýar. Bosgunlaryň akymynyň döremegi ýaly soňky döwrüň möhüm hadysalary şeýle migrasiýalar bilen baglanyşyklydyr. Häzirki wagtda dünýäde bosgunlaryň sany 20 mln. adamdan geçdi.

Umuman, içerki migrasiýalar ähli döwletler üçin hem häsiýetli. Ösýän döwletlerde hojalyk ýeri ýa-da iş orny bolmadyk oba ýaşaýjylarynyň akymlary gowy durmuşyň gözleginde şäherlere ugrukdyrylýar, has ösen döwletlerde bolsa – ilatyň “tersleýin” migrasiýasy, ýagny şäherlerden şäher

eteklerine, kähallatlarda bolsa oba ýerlerine göçmeklik agdyklyk edýär.

Dünýäniň ilatynyň milli düzümi. Ýer togalagynyň ilatynyň milli (etniki) düzümi-adamzadyň uzak taryhy ösüşiniň netijesidir. Häzirki wagtda dünýäde etniki umumylyklaryň dürli görnüşleri: aýry-aýry taýpalar, garyndaş taýpalaryň toparlary, milletler, halkar bar.

Ýer şarynyň etniki düzümini takyk kesgitlemek örän çylşyrymly. Sebäbi häzirki wagtda dünýäde 3-4 müň töweregi, sany onlarça adamdan ýüzlerçe milliona çenli bolan dürli halklary tapawutlandyryýarlar.

Dünýä döwletleriniň ýarysyndan gowragy birmilletlidir (ýagny esasy millet ilatyň 90%-den köpüsini tutýar): Daniýa, Şwesiýa, Ýaponiýa we baş. Galan ýurtlar köpmilletlidir. Olaryň hataryna Russiýany we ABŞ-ny (bu döwletlerde 100-den gowrak dürli milletleriň wekilleri ýaşaýarlar), Beýik Britaniýany (iňlisler, şotlandlar, uelsler, irlandlar we baş.), Ispaniýany (ispanlar, kataloniýalylar, basklar we baş.) goşmak bolar.

Köpmilletlilik esasan-da ösýän döwletler üçin häsiýetlidir. Diňe Hindistanda birnäçe ýüz dürli etniki toparlar, Nigeriýada-200, Indoneziýada-150-den az bolmadyk halklar ýaşaýarlar.

Halklaryň toparlanmasy adatça dil ýakynlygy boýunça kesgitleniýär. Bu toparlanmanyň iň uly birligi dil maşgalasydyr. Ol dil toparlaryna, soňra bolsa halklara bölünýär. Dünýäde has giňden ýaýran 20 dil maşgalalaryny görkezmek bolar.

4-nji tablisa

Dünýädäki uly dil maş galalary

Dil maşgalalary	Gepleyänleriň sany mln adam (2006ý)	Ýaýran territoriýalary
-----------------	-------------------------------------	------------------------

Hindi-Ýewropa	2242	Ähli dünýä böleklerinde
Çina-Tibet (Hytaý-Tibet)	1121	Aziýa
Niger-Kordofan (Kongo-Kordofan)	325	Afrika
Awstroneziýa (malay-polinez)	245	Aziýa, Awstraliýa, Okeaniýa
Afraziýa (semit-hamit)	277	Aziýa, Afrika
Drawid	196	Aziýa
Altaý (türk)	89	Ýewropa, Aziýa
Awstroaziýa	87	Aziýa
Amerikalý indeýleriň dilleri	8,2	Amerika
Nil-sahara	33	Afrika
Ural (ugoro-fin)	24	Ýewropa, Aziýa
Çukot-Kamçatka	0,023	Aziýa
Kartwel	4	Ýewropa, Aziýa
Eskimos-aleut	0,112	Aziýa, Amerika
Awstral	0,16	Awstraliýa
Dg.Kawkaz	3,6	Ýewropa
Koýsan	0,356	Afrika
Papuas maşgalalarynyň dilleri	4,8	Okeaniýa
Andaman	0,01	Aziýa

Olaryň arasynda adam sany (2,5 mlrda golaý) boýunça iň ulusy Hindi-ýewropa dil maşgalasydyr. Ol roman , german , slawýan we beýleki birnäçe dil toparlaryny özüne birleşdirýär. Hytaý-tibet dil maşgalasy sany boýunça ikinji uly dil maşgalasydyr, onuň düzüminde iň ulusy – hytaý dil toparydyr.

Dünýäniň has giňden ýaýran dillerine: hytaý, iňlis, hindi, ispan, rus dilleri degişlidir. Iňlis we ispan dillerinde

gepleýänleriň sanynyň Beýik Britaniýanyň we Ispaniýanyň öz hususy ilatyndan has artykmaç bolmagy Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasynyň köp döwletleriniň baknalyk (kolonial) geçmişi bilen düşündirilýär. Meselem, inlis dili häzirki güne çenli Afrikanyň 19 ýurdunyň döwlet dili hasaplanýar. Umuman, häzirki wagtda dünýäde 6 mün töweregi dil tapawutlandyrylýar.

Dünýäniň ilatyň milli ýa-da daşky keşp tapawudy bar bolan köp döwletlerinde in ýiti meseleleriň biri milli meseledir. Ol dürli etniki toparlaryň aralaryndaky syýasy, ykdysady, territorial, hukuk, ideologiki we medeni gatnaşyklary öz içine alýar.

Soraglar we ýumushlar

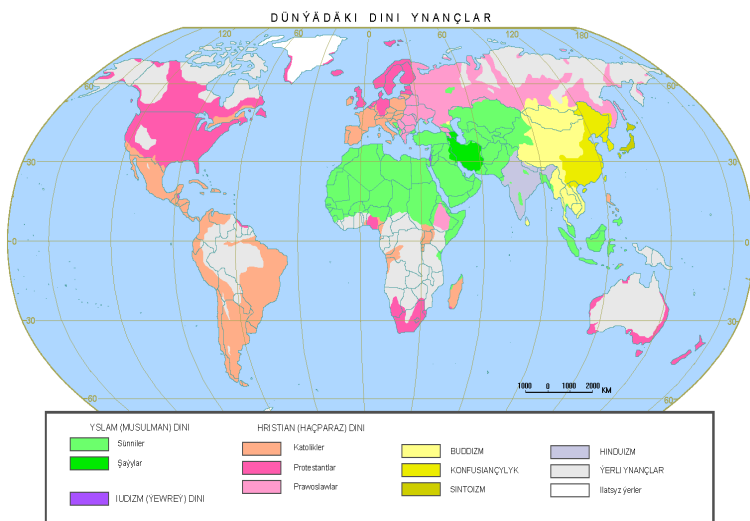
1. Dünýäniň haýsy sebitlerinde ilatyň düzüminde çagalar we ýetginjekler agdyklyk edýär? Ol haýsy sebäpler bilen baglanyşykly?
2. Ykdysady işjeň ilat diýlip name aýdylýar?
3. Haýsy döwletleriň ilaty esasan immigrasiýanyň hasabyna artdy? Zähmet immigrasiýasynyň esasy merkezlerini kartdan görkeziň.
4. Atlasdan peýdalanyňp Hindi-ýewropa dil maşgalasyna girýän halklaryň sanawyny düzüp, depderiňize ýazyň. Sudur kartada olaryň ýaýran döwletlerini görkeziň.

§9. Ilatyň dini aýratynlyklary. Ilatyň ýerleşiş

Ilatyň dini aýratynlyklary. Häzirki wagtda dünýäde üç sany esasy dini akymlar- buddizm, hristiançylyk we yslam giňden ýaýrandyr. Olara dürli materiklerde ýaşaýan köp halklaryň uýýan dünýä dinleri hem diýilýär. Olardan başga-da

bir ýa-da birnäçe halklaryň uýýan milli dinlerini hem tapawutlandyryrlar.

Baryp XX asyryň ortalarynda uýýan adamlaryň sany boýunça dünýäde hristiançylyk agdyklyk edýardi, ýöne musulman dünýäsiniň ilatynyň has ýokary tebigy köpelişi netijesinde hristianlaryň we musulmanlaryň sany deňleşdi (uýýanlaryň sany hersinde 1 mlrd-dan geçýär). Hristianlaryň ýarysyna golaýy Ýewropada, ¼ bölegi Demirgazyk Amerikada, 1/6 bölegi Günorta Amerikada ýaşaýar (7-njy surat). Hristiançylyk öz gezeginde : katolik, prawoslaw we protestant akymlaryna bölünýär.

Merkezi Aziýa, Demirgazyk Afrika ýurtlarynda, şeýle-de Günorta-Gündogar Aziýada giňden ýaýrandyr. Indoneziýada ilatyň 90 %-i, Malaýziýada 60 %-i yslam dinine uýýar. Beýleki dünýä dinleri ýaly, yslam hem esasy iki akyma – sünni we şaýý ugruna bölünýär. Sany boýunça sünniler agdyklyk edýär. Şaýýlar bolsa esasan Eýranda we Yrakda ýaşaýarlar.

Dünýä dinleriniň ýene-de biri - buddizm biziň eýýamymyzdan öň VI-V asyrlarda Hindistanyň demirgazygynda ýüze çykyşydyr. Onuň hem mahaýan we hinoýan ýaly esasy iki akymyny tapawutlandyrylýar. Bu dine uýýanlar Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýa ýurtlarynda agdyklyk edýär.

Milli dinleriň arasynda has giňden ýaýrany induizm dini bolup, Hindistanda ýüzlerçe million adam oňa uýýar. Ondan başga-da dine uýýanlaryň sany boýunça konfusiançylyk, daosizm, sintoizm, iudaizm ýaly milli dinleri görkezmek bolar.

Afrikada, Aziýada we Okeaniýada köpsanly taýpa (ýerli) dinler ýaýrandyr.

Ilatyň ýerleşşi. Ýer togalagynda ilatyň häzirki ýerleşşi-onuň ilatlaşmagynyň we hojalyk taýdan özleşdirilmeginiň uzaga çeken hadysasynyň netijesidir. Tebigy, durmuş-ykdysady, taryhy şertlere baglylykda adamzadyň ösüşiniň dürli döwürlerinde aýry-aýry ýurtlaryň we etraplaryň ilatlaşmagy birmeňzeş ýagdaýda geçmändir. Ol dünýäniň ilatynyň häzirki zaman gürlügi kartasynda aýdyň şöhlelenýär (5-nji surat).

Ilatyň ýerleşşi (ýaýraýşy) köplenç onuň territoriýa boýunça gürlüginin görkezijileri bilen kesgitlenýär.

Häzirki wagtda Ýer şarynyň gury ýer böleginde (Antarktidany hasap etmäninde) ilatyň ortaça gürlügi 1 km² —a 47,2 adam hasaplanýar. Ol ilatyň endigan ýerleşen şertlerindäki ýagdaýy görkezýär. Ýöne bu san materikler we ýurtlar boýunça görüňän örän uly tapawutlar barada hiç hili düşünje bermeýär. Materiklerde we ýurtlaryň aglaba köpüsinde ilat endigan ýerleşen däl. Meselem, Ýewropada we Aziýada ilatyň gürlügi dünýä boýunça ortaça gürlüгідen iki essä golaý yokarydyr (80 adamdanda köpräk), tersine Demirgazyk we Günorta Amerikada ol iki essä golaý, Awstraliýa we Okeaniýada bolsa 10 esseden-de pesdir.

Dünýä döwletleri boýunça bu görkeziji deňeşdirilende uly tapawutlary görmek bolýar. Ähli döwletleriniň arasynda

(has kiçi döwletler hasap edilmände) ilatyň iň ýokary gürlügi Bangladeşe degişli bolup, ol 1 km²-a 1040 adama barabardyr. Beýik Britaniýanyň ilatynyň ortaça gürlügi 1 km²-a 243 adam. Eger-de onuň meýdanynyň urbanizirlenen (şäherleşen) bölegini aýyrsaň, onda ortaça gürlük 80 adam bolar. Hytaýyň gündogar bölegi has gür, günbatary bolsa örän selçen ilatlaşan. Ýurduň gündogarynda adamlar oazislerde we şäherlerde ýerleşýärler. Şol bir wagtda Ýawa adasynda ilatyň gürlügi 850 (Indoneziýa boýunça umumy 117 adam/km²). Singapurda we Gibraltarda - 5000-e barabardyr, Tokionyň käbir şäher etraplarynda bolsa - 14 000 adam/km²-e ýetýär.

Dünyäniň ilatynyň gürlügi kartasy onuň has gür ýerleşen esasy dört ojagyny aýdyň tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýär. Olaryň iň ulusy Günorta-Gündogar we Gündogar Aziýadaky, esasan Ýuwaş okean kenar sebitlerinde ýerleşýän ýurtlary öz içine alýar. Bu sebitde 2,7 mln. km² territoriýada 1,8 mlrd. adam ýaşaýar. Şonuň üçin-de Hytaý, Koreýa, Ýaponiýa, Wýetnam, Filippinler, Indoneziýa ýaly köp ilatly ýurtlaryň bu sebitde ýerleşmegi geň däl. Ähli territoriýalar boýunça ilatyň ortaça gürlügi (daglyk etraplardan başga) 1 km² 100 adamdan ýokary. Ýanszy, Huanhe derýalarynyň jülgelerinde, Günorta Koreýada we Ýaponiýada bolsa 200 adam/km²-den geçýär.

Ilatyň ikinji toplumy (ýygjam ýerleşen ýeri) Gang we Brahmaputranyň jülgelerinde, has gür ilaty bolan (1 km² 200-den 500 adama çenli), Günorta Aziýa uly sebitine degişlidir. Bu sebitde (Hindistan, Pakistan, Bangladeş we baş.) - 5,4 mln. km² territoriýada 1,3 mlrd. adam ýaşaýar.

Ilatyň gür ýerleşen üçünji zonasy Günbatar Ýewropada döredi (bu ýerde ilatyň ortaça gürlügi 1 km² 100 adam geçýär). Öňdäki iki zonadan tapawutlylykda ilatyň ýerleşiş ýygjamlygy senagatyň ösmegi netijesinde emele geldi.

Ilatyň dördünji ýygjam ojagy ABŞ-nyň demirgazyk-gündogarynda we Kanadanyň günorta-gündogarynda, Atlantik

kenarýakasy bilen Beýik köller sebitiniň aralygynda ýerleşýär. Bu ýerde ilatyň jemlenmegi, Günbatar Ýewropadaky ýaly senagatyň ösmeginiň ýokary derejesi bilen baglanyşyklydyr.

Gür ilatly sebitler bilen birlikde gury ýeriň ummasyz giňişligi örän seýrek ilatlaşandyr. Ýer şarynyň meýdanynyň 54% -den gowragynda 1 km²-e ilatyň ortaça gürlügi 5 adamdan geçmeýär. Oňa öňi bilen Demigazyk Amerikanyň we Ýewraziýanyň Demigazyk Buzly okeanyna ýanaşýan deňiz kenar sebitleri we polýaretek ada arhipelaglary (toplumlary) girýärler.

Az ilatlaşan zonalaryň beýleki üçüsi Awstraliýanyň çöllerinde ýerleşýär. Amazonkanyň derýa jülgesiniň artykmaç çygly ekwatorial tokaýlary hem az ilatlaşandyr. Seýrek ilatlaşan sebitleriň biri-de Arabystan ýarymadasydyr.

Häzirki döwürde ilatyň ýerleşişiniň esasy görnüşi hökmünde şäherleriň ähmiýeti barha artýar. BMG-niň maglumatlary boýunça 2007-nji ýylyň başynda dünýäniň ilatynyň 48%-i şäher ýerlerinde ýaşaýar. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde şäher ilatynyň paýy 75-80%-e ýetýär.

Häzirki döwür üçin bütin dünýäde urbanizasiýanyň (latynça *urbs-şäher*) derejesiniň artmagy, ýagny şäherleriň ösmegi we ilatynyň sanynyň artmagy häsiýetlidir. Soňky ýyllarda ilatynyň sany 100 müň adamdan köp bolan uly şäherleriň sany artýar. Olaryň arasynda bolsa has irilerini ilatynyň sany 1 mln-dan geçýän “ *millioner*” şäherleri aýratyn tapawutlandyrýarlar. Häzirki wagtda dünýäde uly şäherleriň sany 400-den geçýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýä dinleri haýsylar? Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýada haýsy dinler ýaýran?

2. Okuw kitabyndan we atlasdan peýdalanyň sudur kartada musulman dinine uýýan halklaryň ýaýran döwletlerini belläň.

3. Dünýäniň gür ilatlaşan döwletleri haýsylar? Olary kartadan görkeziň?

4. Atlasdan peýdalanyň, şertli belgileriň esasynda sudur kartada ilatyň has gür ýerleşen sebitlerini we döwletleriň paýtagtlaryny belläň.

IV bab **DÜNYÄ HOJALYGYNÝŇ GEOGRAFIÝASY**

§10. Dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünişi

Dünýä hojalygy we onuň düzümi barada düşünje.

Dünýä hojalygy – bu dürli ýurtlaryň milli hojalyklaryň özara baglanyşkly ulgamy bolup, zähmetiň halkara bölünişi, ykdysady we syýasy gatnaşyklar esasynda döredi. Ol dünýäniň ähli ýurtlaryny öz içine alýar, bu bolsa onuň gurluşynyň çylşyrymlydygyny görkezýär.

Dünýä hojalygynyň döremeginiň taryhy ähmiýeti bar. Dürli ýurtlaryň, sebitleriň we bütin kontinentleriň arasynda söwda – maliýe we önümçilik gatnaşyklaryň ýola goýulmagy, olaryň köp asyrlaryň dowamynda biri-birinden hojalyk üzneliginiň aradan aýrylandygyny görkezdi.

Onuň döremek hadysasy manufaktura önümçiliginiň (XVI-XVIII asyrlarda) ýüze çykmagy döwründen başlandy we Ýewropa ýurtlarynda çig malyň köp möçberini daşyndan getirmeginiň hasabyna senagatyň (industriýanyň) ösmegi netijesinde XIX-XX asyrlaryň çäklerinde tamamlandy. Dünýä hojalygynyň döremeginde ulaglar ulgamynyň, daşary-ykdysady gatnaşyklaryň, dünýä söwdasynyň pajarlap ösmegi esasy şert

boldy. Kolonial ulgamyň ýüze çykmagy köp sanly bakna döwletleriň hojalyklarynyň metropoliýalaryň (koloniýalara eýe bolan ýurtlaryň) agrar – çig mal ýapjasyňa öwrülmeleklerine ýardam etdi.

Russiýada Oktýabr rewolýusiýasy netijesinde dünýä hojalygy iki bütewi gurluşa eýe boldy. Ol bolsa ikinji jahan urşundan soňra, Gündogar Ýewropanyň we Aziýanyň birnäçe ýurtlarynyň sosialistik döwlet gurluş tejribesini geçirmäge girişmekleri bilen has hem berkeddi. Emma XX asyryň 90-njy ýyllarynda Gündogar Ýewropa ýurtlarynda we SSSR-de bolup geçen syýasy wakalar dünýä ykdysady gatnaşyklarynyň dürli häsiýete eýedigini görkezdi. Adamzat jemgyýeti hemişe öz durmuşy üçin has gowy, oňaýly ykdysady ulgamyny döretmäge ymtylýar.

Dünýä hojalygynyň çylşyrymly pudaklaýyn gurluşy bardyr. Ol senagata, oba hojalygyna, ulaglar ulgamyna, söwda we beýleki pudaklara bölünýär.

Türkmenistan dünýä hojalygynda. Aýry-aýry ýurtlaryň milli hojalyklary bütindünýä hojalygynyň düzümi bölegidir. Garaşsyz we Bitarap Türkmenistan hem dünýä hojalygynyň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Ýurduň dünýä hojalygyna goşulmagy, daşary-ykdysady gatnaşyklaryň çuňlaşmagy, halkara zähmet bölünişiginiň artykmaçlyklaryndan netijeli peýdalanmak-garaşsyz döwletiň berkemeginiň esasydyr. Türkmenistan täze Galkynyşlar we özgerişler zamanasynda parahatçylykdan, dostluk-doganlykdan gözbaş alyan daşary syýasaty, daşary ýurtlar bilen özara bähbitli hyzmatdaşlygy ösdürmek boýunça saldamly ädimleri bilen dünýä hojalynda öz ornuny tapýar.

Zähmetiň hakara bölünişi. Jemgyýetiň ösüşiniň irki döwürlerinde ýüze çykan, zähmet bölünişiginiň ýönekeý formasy (görnüşi) erkekleriň we aýallaryň arasynda, ulularyň, çagalaryň we garrylaryň arasynda zähmetiň tebigy bölünişi boldy. Öndüriji güýçleriň ösüşine baglylykda ol jemgyýetçilik

zähmet bölünişigine öwrüldi (geçdi). Bu düşünje mazmun taýdan has giňdir. Ol jemgyýetiň öz içindäki zähmet bölünişigini hem, ykdysadyýetiň pudaklarynyň arasyndaky, aýry – aýry kärhanalaryň, hat-da aýry-aýry işgärleriň arasyndaky zähmet bölünişigini hem öz içini alýar.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň aýrylmaz bölegi *zähmetiň geografik (ýa-da territoriýal) bölünşigidir*. Ol territoriýalaryň önümçilik ýöriteleşişiniň we olaryň arasynda önümleriň we hyzmatlaryň alyş-çalyşygynyň hadysasy bolup durýar. Zähmetiň geografik bölünişiginiň ýokary görnüşi - *zähmetiň halkara bölünşidir*, ýagny aýry-aýry ýurtlaryň hojalyklarynyň önümleriniň belli bir görnüşlerini öndürmeklige ýöriteleşmegi we olar bilen alyş-çalyş etmekleridir. Şeýle ýöriteleşişň ýüze çykmagy üçin belli bir kesgitli şertler gerek. Birinjiden, zähmetiň halkara bölünişigine gatnaşýan döwletiň degişli önümi öndürmekde, iň bolmanda, beýleki ýurtlara garanda haýsy hem bolsa artykmaçlygy bolmalydyr (meselem, tebigy baýlyklaryň bir görnüşine baý bolmagy); ikinjiden, şol önümleri sarp etmek üçin oňa mätäçlik çekýän döwletleriň bolmagy; üçünjiden, satylyan ýerine çenli önümi daşamaklygyň çykdaýjysy öndürýän döwlet üçin amatly bolmaly.

Köp ýurtlaryň hojalyk keşbi olaryň halkara ýöriteleşişini bilen kesgitlenýär. Ýaponiýa, meselem, awtomobilleri, deňiz gämilerini, radioelektronika önümlerini we robotlary dünýäde köp eksport edýän döwlet boldy (70-nji ýyllarda “elektronika ýurduň nebiti bolar” diýen ýapon şygary häsiýetlidir). Bolgariýa oba-senagat toplumynyň önümlerini we ýükleri galdyryjy – düşürji transport enjamlaryny öndürmeklige ýöriteleşýär. Ösýän döwletleriň biri – Zambiya-dünýäde mis magdanyny we tokgalanan misi köp ekport edijidir.

Islandik döwletiň zähmetiň halkara bölünüşine çekilişi, ilkinji nobatda onuň öndürji güýçleriniň ösüş derejesine baglydyr. Şonuň üçin industriýal taýdan ösen ýurtlar zähmetiň häzirkizaman bölünüşinde, esasan-da, gymmat bahaly we

kämil tehnologiýaly önümleri – maşynlary we enjamlary, uzak wagtlap peýdalanylýan harytlary we ş.m öndürmek babatda öňdebaryjy orny eýeleýärler. Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasynyň köp sanly ösýän döwletleri barada aýdylanda bolsa, olaryň zähmetiň halkara bölünişigindäki (şonuň ýaly-da dünýä hojalygyndaky) ornunyň artmagy senagat taýdan ösen döwletleri mineral çig mal baýlyklary bilen üpjün etmekleriniň hasabyna bolup geçýär. Olaryň koloniýal döwürde emele gelen çig mal öndürmeklige ýöriteleşşi häzirki wagtda hem saklanýar.

Ýöne geografik ýerleşşi, tebigy baýlyklar bilen üpjünlik halkara zähmet bölünişiginde diňe ilkinji sebäpkär bolmagyna galýar. Bu ýerde aýgylaýjy orun durmuş-ykdysady şertlere degişlidir. Meselem, kofe we şeker önümçiligi Karib basseýniniň ýurtlarynyň tebigatynyň beren artykmaçlygy bolup durmaýar. Üç ýüz ýyl ozal ol ýerde tebigat kofe agajyny-da, şeker çirrigini-de ösdürip yetişdirmeyärdi.

Zähmetiň hakara bölünişi diňe bir progressiw däl, eýsem dünýä hojalygynyň döremek şertlerinde gutulgysyz hadysadyr. Ol hojalyk durmuşynyň internasionalizasiýalaşmagynyň obýektiv esasy we döwletleriň bilelikde parahatçylykly ýaşamagynyň “hamyrmaýasy” bolup hyzmat edýär.

Halkara ykdysady integrasiýa. Dünýäniň ähli döwletlerini gursap almak bilen dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünişi soňky onýylyklarda diňe bir giňişlik boýunça däl, eýsem çuňlugyna hem ösýär. Olar çylşyrymlaşýar, täze görnüşlere eýe bolýar. Halkara ýöriteleşşiň we alyş-çalşygyň çuňlaşmagy käbir döwletleriň milli hojalyklarynyň has jebis „garyşmagyna“ getirdi. Şeýlelik-de, zähmetiň halkara geografik bölünişiniň täze, iň ýokary derejesi – *halkara ykdysady integrasiýa* ýüze çykdy. *Ol ýurtlaryň aýry-aýry toparlarynyň, olaryň ylalaşykly döwletara syýasaty ýöretmeklerine esaslanýan, has çuň we durnukly özara gatnaşyklarynyň ösüşiniň obýektiv hadysasy bolup durýar.*

XX asyryň ikinji ýarymynda sebitleýin ykdysady integrasiýa dünýä hojalygynyň ösüşinde agdyklyk ediji ugra öwürildi, ol integrirlenen ykdysady toparlardan döreyär. Şeýle toparlaryň has möhümlerine şu aşakdaky başisi degişlidir.

“Ýewropa Bileleşiginiň“ (ÝB) düzümine ilatynyň umumy sany 370 mln adam bolan 27 döwlet girýär. Baryp 1957 ýylda „Umumy bazar“ hökmünde döredilen bu integrasion birleşme giňligine we çuňlugyna kem-kemden ösdi. XXI asyryň başynda ÝB ýurtlary IJÖ-niň umumy dünýä möçberiniň $\frac{1}{4}$ öndürýärler we dünýä söwdasynyň $\frac{1}{3}$ -ni üpjün edýärler. Integrasiýa baglylykda olar harytlaryň, maýa goýumlaryň, hyzmatlaryň, tehnologiýalaryň, işçi güýjüniň, erkin hereket edýän bütewi ykdysady giňişligini döretdiler. 1999-njy ýylda ÝB bütewi walýutasy - ýewro dolansyga girizildi. Häzirki wagtda bütewi konstitusiónyň kabul edilmegine garaşylýar.

Aziýa – Ýuwaş okean sebitinde oňa Günorta-Gündogar Aziýa döwletleriň Assosiýasiýasy (ASEAN) degişlidir. Onuň düzümine ilatynyň sany 450 mln adamdan geçýän 9 döwlet girýär. Ondan başga-da şeýle topara düzümine 21 döwlet girýän Aziýa – Ýuwaş okean ykdysady hyzmatdaşlyk (ATES) guramasy degişlidir.

Demirgazyk Amerikada şeýle integrasion topara erkin söwdanyň Demirgazyk Amerika assosiýasiýasy (NAFTA) degişlidir. Onuň düzümine ABŞ, Kanada we Meksika girýär.

Latyn Amerikasynda oňa integrasiýanyň latyn amerikan assosiýasiýasy (LAI) degişli bolup, sebitiň 11 döwletini birleşdirýär we döwletleriň – agzalaryň „umumy bazaryny“ döretmek boýunça esasy wezipe goýulýar.

Sebitleýin birleşmelerden başgada, dünýä hojalyk ulgamynda köpsanly pudaklaýyn ykdysady toparlanmalar bar. Olaryň arasynda iň möhümi – nebiti eksport ediji ýurtlaryň guramasy (OPEK) bolup, 11 döwleti özünde birleşdirýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Dünýä hojalygy diýip näme aýdylyar? Ol haçan emele gelipdir?
2. Zähmetiň halkara geografik bölünişi name? Ol ýöriteleşme we alyş-çalyş bilen nähili baglanyşykly?

§ 11. Ylmy-tehniki öwrülişigiň mazmuny we esasy ugurlary

Dünýä hojalygynyň pudaklaýyn we territorial guralyşy. Adamzat jemgyýetiniň öz ösüşinde üç yzygiderli döwri – industrial döwürden öňki, industrial we industrial döwürden soňky basgançaklary geçendigi taryhy tejribeler görkezýär. Olaryň her biri öz hojalyk gurluşyna eýedir.

Industrial ösüşden öňki jemgyýetde ykdysadyýetiň agrar düzümi has üýtgeşsiz ýagdaýda agdyklyk etdi, onda oba hojalygy we onuň bilen baglanyşykly pudaklar (tokaý hojalygy, awçylyk, balykçylyk) maddy nygmatlary almagyň esasy çeşmeleri bolupdy. Senagat öwrülişiklerinden soňra XVIII asyryň ikinji ýarymyndan – XIX asyryň birinji ýarymynda Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da senagatyň öňdebaryjy orny bilen baglanyşykda hojalygyň industrial gurluşy ýüze çykdy. XX asyryň ikinji ýarymynda ylmy-tehniki öwrülişikleriň (YTÖ) täsiri astynda düýbünden täze gurluş dörap başlady we industriýal ösüşden soňky (ýa-da informasion) gurluş adyny aldy. *Onuň esasy häsiýetli sypaty – önümçilik sferasyna garaňda önümçilik däl işleriň sferasynyň agdyklyk etmegidir.*

Ylmy-tehniki öwrülişik barada düşünje. Adamzat ýaşayşynyň ähli ösüşi ylmy-tehniki progress (ösüş) bilen berk baglanyşyklydyr. Ýöne bu ösüşiň salgymynda öndüriji güýçleriň çalt we çuň üýtgeýän aýry-áýry döwürleri bolýar.

XVIII-XIX asyrlarda käbir döwletlerde senagat öwrülişikleri şeýle döwürleriň biri boldy, ol el zähmetinden uly maşyn önümçiligine geçişi häsiýetlendirdi. XX asyryň ortalarynda başlan häzirkizaman YTÖ döwri şeýle häsiýete eýedir.

Ylmy-tehniki öwrülişik (rewolýusiýa) – bu ylmy jemgyýetiň öndüriji güýçlerine öwürmeklige esaslanan, adamzadyň öndüriji güýçlerindäki düýpli hil öwrülişigidir.

YTÖ-iň häsiýetli sypatlary we düzümi bölekleri. Häzirkizaman YTÖ dört esasy sypatlary bilen häsiýetlendirilýär.

Birinjiden, köptaraplaýynlyk (uniwersallyk), tutuşlaýyn gursap almaklyk. Ol ähli pudaklary we sferalary, zähmetiň häsiýetini, durmuşy, medeniýeti, adamlaryň psihologiyasyny özgertýär. Eger-de geçmişiň senagat öwrülişikleriniň nyşany hökmünde adatça bug maşynyny hasap edýän bolsalar, onda häzirkizaman YTÖ üçin şeýle nyşanlar bolup EHM, kosmos korably, atom elektrostansiýalary, reaktiw samolýot, telewizor hyzmat edip biler. Häzirkizaman YTÖ-niň tutuşlaýyn gursap almaklygyny geografiki taýdan delillendirip bolar, sebäbi ol ýada beýleki derejede ol dünýäniň ähli döwletlerine we Ýeriň bütin geografik bardasyna, şeýle-de kosmiki giňişlige-de degip geçýär.

Ikinjiden, ylmy-tehniki özgerişleriň örän çalt bolup geçmegi. Ol ylmy açyş we onuň önümçilige ornaşdyrylmagynyň arasyndaky wagtyň görnetin kemelmeginde, has çalt moral könelişde we degişlilikde, önümleriň hemişe täzelenmeginde ýüze çykyar.

Üçünjiden, YTÖ zähmet baýlyklarynyň hünär taýýarlyk derejesine talaby üzü-kesil güýçlendirdi, bu bolsa siziň her biriňize hem degişlidir. Ol adamzat jemgyýetiniň ähli sferalarynda akyl zähmetiniň paýynyň artmagyna getirdi.

Dördünjiden, YTÖ-niň möhüm aýratynlygy onuň baryp II jahan urşy ýyllarynda *harby – tehniki rewolýusiýa hökmünde* ýüze çykmagydyr. “Sowuk urşy” döwriň bütin dowamynda

YTÖ ýene-de has ýokary dereje bilen ylmy-tehniki pikirleri harby maksatlar üçin peýdalanmaklyga ýykgyn etdi.

Hünärmenleriň aglaba köpüsi häzirkizaman YTÖ-niň bütewi, çylşyrymly ulgam bolup, biri-biri bilen berk özara baglanyşykly dört sany düzüm bölegi: 1) ylmy, 2) tehnikany we tehnologiýany, 3) önümçiligi, 4) dolandyryşy birleşdirýändigini belleýärler.

Ylym. YTÖ eýýamynda ylym bilimleriň örän çylşyrymly toplumyna öwrüldi. Şonuň bilen bir hatarda ol adamzat işiniň giň sferasyny emele getirýär. Dünýäde ylmy işgärleriň sany – 5-6 mln adam. Soňky ýyllarda ylmyň önümçilik bilen baglanyşygy has-da artdy, önümçilik ylmy has köp talap edijä öwrüldi (ylmy köp talap edijilik ol ýa-da beýleki önümiň öndürilmeginde umumy çykdaýjylarda ylmy barlaglara we işläp düzmelere çykdaýjynyň derejesi (paýy) bilen ölçenilýär). Ýöne bu babatda ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasyndaky tapawut örän ýokarydyr.

Tehnika we tehnologiýa. Tehnika we tehnologiýa özünde ylmy bilimleriň we açyşlaryň mazmunyny saklaýar. Täze tehnikalary we tehnologiýalary peýdalanmagyň esasy maksady – önümçiligiň netijeliligini, zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak. Soňky ýyllarda tehnikanyň we tehnologiýanyň esasy ugry – el zähmetini we çig maly tygşytlamak hem-de tebigaty goramak meselelerine aýratyn ýykgyn etmekdir.

YTÖ-niň şertlerinde tehnikanyň we tehnologiýanyň ösüşi iki ýol bilen bolup geçýär. *Ewolýusion* ýol eýýam bar bolan tehnikalaryň we tehnologiýalaryň mundan beýläk kämilleşmegi – maşynlaryň we enjamlaryň kuwwatlylygyny (iş öndürijiligini) ýokarlandyrmak, ulag serişdeleriniň ýük göterijiliginiň artmagy bolup durýar. Ýöne uly möçberdäki gurluşyklar (kärhanalar) belli bir ykdysady peýda berýän-de bolsa, hemişe özüni ödemeýär. Ykdysadyýetiň geljegini uly,

orta we kiçi kärhanalaryň jebis hyzmatdaşlygynda görmek zerurdyr.

Rewolýusion ýol düýbünden täze tehnika we tehnologiýa geçiş bolup durýar. Ol elektron tehnikalary önümçiliginde has aýdyň beýanyňy tapýar. Dogrudan hem ozal “dokma asyry”, “polat asyry”, “awtomobil asyry” barada aýdýardylar, häzir bolsa – “mikroelektronika döwri” barada köp gürrüň edilýär. 70-nji ýyllarda başlan YTÖ-ň şol “ikinci tolkunyna” köplenç mikroelektron rewolýusiýasy diýip ýöne ýerden aýdylmaýar. Häzirkizaman jemgyýetçilik durmuşyny eýýäm önümçilik, harby, durmuş maksatly elektronikasyz göz önüne getirmek mümkin däl.

Täze tehnologiýalara tarap geçiş hem uly ähmiýete eýedir. Şeýle geçiş maşyn gurluşygynda - metaly işläp bejermegiň mehaniki däl – elektrohimiýa, plazma, lazer, radiation, ultrases, wakuum we baş. usullary, metallurgiýada - çoýuny, polady we prokaty almagyň iň öňdebaryjy usullaryny peýdalanmak, oba hojalygynda – plügsyz ekerançylyk, ýagny topragy tekiz işläp bejermek, kommunikasiýa sferasynda – radiorele, aýnasüýmli aragatnaşyklary, teleksleri, telefakslary, elektron poçtalary, peýdjing we beýleki aragatnaşyk görnüşlerini ornaşdyrmak bilen häsiýetlendirilýär.

Soraglar we ýumushlar:

1. Ylmy-tehniki öwürlişik (rewolýusiýa) näme? Onuň häsiýetli aýratynlyklary haýsylar ?
2. Hojalygyň pudaklaýyn düzümine YTÖ nähili täsir edýär? Önümçilik we önümçilik däl toplumlaryň haýsysy çalt depgin bilen ösýär?

§12. Hojalygyn ösüşine, pudaklaýyn düzümine we önümçiligiň ýerleşişine YTÖ-niň täsiri

YTÖ-niň önümçiligiň ösüşine we pudaklaýyn düzümine täsiri. Ylmy-tehniki öwürlişik önümçiligiň ösüş depginleriniň has çaltlanmagyna sebäp boldy. Emma şeýle-de bolsa, onuň ösüş bady dürli pudaklarda birmeňzeş däldir. Ösüş depginlerindäki tapawutlar, öz gezeginde, pudaklaýyn düzüminiň üýtgemegine getirýär.

Has uly özgertmeler işläp bejerýän senagatda bolup geçýär. YTÖ-niň döwri üçin senagatyň üç pudagynyň – elektroenergetikanyň, maşyngurluşygynyň we himiýa senagatynyň örän çalt depginler bilen ösmegi häsiýetlidir. Bu „öňdebaryjy üçlügiň“ işjeň ösdürilmegi hakyky kanunalaýyklykdyr, çünki ylmy-tehniki öwürlişigiň amala aşyrylmagy köp derejede hut şolara baglydyr.

Şunuň bilen bir hatarda, senagatyň beýleki pudaklarynda-da möhüm düzüm özgertmeleri bolup geçýär. Metallurgiýa ýaly köne önümçilik pudagy onuň aýdyň mysaly bolup biler. Polat ozalkysy ýaly has ýaýran konstruksiýa material bolmagynda galsa-da we onuň eredilişi ähli reňkli metallary bilelikde alanyňdan 20 esse köp bolsa-da, biziň günlerimizde reňkli metallurgiýanyň ähmiýeti has artýar. Munuň özi ozaly bilen reňkli metallara islegiň ep-esli artmagy bilen düşündirilýär. Ýaňy-ýakynlarda oňa diňe alýuminiý bilen magnini degişli edilýärdi. Senagatyň täze pudaklarynyň (atom, raketa, kosmos), telewideniýäniň, radiolokasiýanyň, elektron-hasaplaýyş tehnikasynyň ösmegi berilliy, litiý, sirkoniý, seziý, tantal, germaniý, selen we beýleki metallara islegi üzüň-kesil artdyrdy.

Gazyp alyan pudaklar işläp bejerýän önümçiliklere garanda haýalrak ösýär. Netijede bütün senagatyň önüminiň gymmatynda gazyp alyan senagatyň paýy birsyhly peselýär we tutuşlygyna alanynda onuň möçberi dünýäde 1/10 bölege-de yetmeýär.

Oba hojalygynyň pudaklaýyn düzümine YTÖ-niň täsiri has möhüm önümler bolan galla we tehniki ekinleriň ýygnaýşynyň artdyrylmagynda, maldarçylygyň çalt depginlerde ösdürilmeginde ýüze çykýar. Ulag ulgamygynda YTÖ-niň täsiri awtomobil, turbageçiriji, awiasiya ulagynyň paýynyň artmagynda, daşary söwdada onuň täsiri taýýar önümleriň paýynyň artmagynda ýüze çykýar. Önümçilik däl sferanyň ornunyň we ähmiýetiniň ýokarlanmagy hem YTÖ-niň täsiriniň ýüze çykmalarynyň aýdyň mysalydyr. Ol ylmyň jemgyýetiň gös-göni öndüriji güýçlerine öwrülmeginden, bilim ulgamyynyň, saglygy saklaýyşyň we aýratyn hem hyzmat ediş toplumynyň ähmiýetiniň artýanlygyndan gelip çykýar.

Önümçiliginiň ýerleşdirilişine YTÖ – niň täsiri. Ylmy-tehniki öwrülişik önümçiligiň ýerleşdirilişiniň käbir köne faktorlarynyň görnüşini üýtgetdi, şeýle hem täze faktorlary ýüze çykardy.

1)Tebigy baýlyk faktory. Industrializasiýanyň has irki döwürlerinde tebigy baýlyk faktory köp derejede gazylyp alynýan mineral baýlyklara, ozaly bilen-de daş kömür basseýnlerine hem-de ýataklaryna ýykgn eden agyr senagatyň ýerleşdirilişini bilen kesgitlenýärdi. YTÖ zamanynda şunuň ýaly “nazarlanyş” messe-mälim azaldy. Munuň özi ilkinji nobatda işläp bejerýän senagatyň pudaklaryna degişli bolup, olaryň ýerleşişine indi beýleki faktorlar täsir edýärler. Emma gazyp alyan pudaklar (çig maly ilkinji işläp bejerýän senagaty hem özi içine almak bilen) ozalkysy ýaly gazylyp alynýan mineral baýlyklaryň çykýan etraplaryna ýykgn edýär. Birentek köne kânleriň we basseýnleriň gorlarynyň ep-esli derejede azalandygy sebäpli, mineral baýlyklary gazyp almak

täze, köplenç az özleşdirilen we barmasy kyn etraplara süýşip başlandy. Bu etraplarda gazyp alýan senagat, adatça ilkinji önümçilik pudagyň ornuny tutýar. Russiýa Federasiýasynyň birentek gündogar we demirgazyk etraplary, Kanadanyň demirgazyk hem-de günbatar etraplary, Alýaska, Grenlandiýa, Skandinawiýanyň demirgazygy, Awstraliýanyň demirgazyk we günbatar oblastlary, ösüp barýan ýurtlaryň käbir etraplary, Türkmenistanyň çöllük sebitleri şeýle etraplardyr. YTÖ dünýä okeanyň mineral baýlyklaryny (aýratyn-da nebit we gazy) has giňden peýdalanmaklyga ýardam edýär, by bolsa bütündünýä hojalygynyň geografiýasyna uly täsir etdi.

2)*Zähmet baýlyk faktory.* Bu faktor köp derejede önümçiligiň ýerleşdirişini kesgitleýär. Emma şeýle-de bolsa YTÖ-niň zamanynda bu faktor täze mazmuna eýe boldy. Ylmy-tehniki öwürlişigiň şertlerinde önümçilik tehnika we tehnologiýasy birsyhly çyrsyrymlaşýar. Olaryň has netijeli ulanylmagy işgärleriň hünär derejesine barha köp bagly bolýar. Hünärmenleriň düzüminde injener-tehniki işgärleriň sany ösýär. Önümçiligiň ylm bilen baglanyşygy artýar. Şoňa görä-de YTÖ döwründe ýokary taýýarlykly hünärmenler aýgtylaýjy faktorlaryň biri boldy. Munuň özi ilkinji nobatda maşyngurluşygynyň (elektronika, pribor, raketa, robot önümçiligi), organika sintez we polimerler himiýasynyň (plastmasslary, emeli süýmleri işläp çykarmak, farmasewtika, fotohimikatlary, durmuş reaktiwlerini öndürmek) iňňän täze pudaklaryna degişlidir. Şol täze pudaklaryň uly şäherlere we şäher aglomerasiýalaryna ýakynlaşmagynyň sebäbi hem hut şundan ybaratdyr.

3).*Territoria toplanmak (ýygjamlaşmak) faktorlary.* Bu factor hem biziň günlerimizde-de öz ähmiýetini saklan, köne faktorlaryň biridir. YTÖ üçin kärhanalaryň kuwwatynyň artmagy, önümçilik ýygjamlaşmagynyň güýçlenmegi häsýetlidir diýilip, ýokarda eýýam bellenip geçilipdi. Emma şunuň ýaly ýygjamlaşma öz nobatynda

kärhanalaryň giňlik boýunça, ýagny olaryň territorial ýakynlaşmagyna ýardam edýär. Territorail ýygjamlaşma köne iri senagat merkezleriniň giňeldilmeginde we täze, has uly senagat merkezleriniň hem-de çatryklaryň (uzelleriniň) emele gelmeginde ýüze çykýar. Bu şäherleşmek (urbanizasiýalaşmak) we şäher aglomerasiýalarynyň emele gelmek bilen hadysasy ýakynadan baglanyşyklydyr.

4). *Ulag faktorlary.* Soňky onýyllyklarda önümçiligiň ýerleşdirilişine bu faktoryň täsiri mese-mälim özgerdi. Ulag we aragatnaşyk serişdeleriniň kämilleşdirilmegi ulag çykdaýjylaryň kemelmegine getirdi. Ýangyjyň, çig malyň, taýýar önümiň uzak aralyklary daşamagynyň ykdysady taýdan amatly bolmagyna ýardam etdi. Önümçiligiň ýoriteleşdirilmeginiň güýçlenmegi bilen bir hatarda, bu hadysa öz nobatynda çig maly öndürýän (çykarylýan) etraplar bilen ony gaýtadan işleýän (sarp edýän) etraplaryň arasynda territorial üzneliginiň barha ýyggy-ýyggydan ýüze çykmagyny şertlendirdi. Şeýle territorial üznelige aýdyn mysal hökmünde dünýäde nebitiň çykarylýan we onuň gaýtadan işlenilýän etraplaryny görkezmek bolar.

5). *“Ylmy köp talap edýän” faktor.* Bu täze faktor YTÖ döwründe ylmyň ornunyň üzül-kesil ýokarlanmagy netijesinde, onuň önümçilige barha köp täsir etmegi bilen baglanyşyklydyr. Bu faktor kärhanalaryň, birinji nobatda iňňan täze pudaklaryň iri ylmy merkezlere, şäherlere we şäher aglomerasiýalaryna ýakynlaşýandygynda ýüze çykýar.

6). *Ekologik faktor.* Ozal hem ýiti bolan bu faktor YTÖ döwründe birinji derejeli ähmiýete eýe boldy. Bu faktor daşky gurşawa “agramyň” örän köp düşýän etraplarynda (adatça senagatyň we şäherleriň has ösen etraplarynda) önümçiligiň toplanmagynyň çäklendirilmegini, şonuň ýaly-da täze özleşdirilýän territoriýalarda şeýle önümçilik ýygjamlaşmagynyň önüni almaga ýardam edýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Senagat önümçiliginiň ýerleşişine haýsy faktorlar has uly täsir edýär?
2. Haýsy senagat pudaklary ylmy köp talap edýän önümçiliklere degişli?

§13. Ýangyç-energetika, dag-magdan senagaty

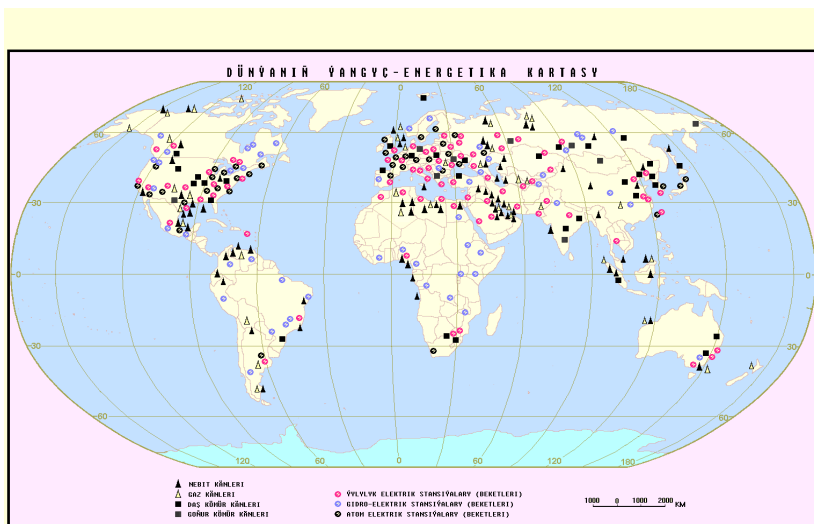
Energetika. Adamzat ýaşaýşynyň bütin taryhynyň ýangyjyň we energiýanyň dürli görnüşleriniň özleşdirilişi bilen baglanyşyklydygyny siz göz önüne getirýänsiňiz. YTO döwründe hem energetika hojalygyň ösüşine we ýerleşişine uly täsir edýär. Kähalatlarda onuň “dünýäni dolandyryandygy” barada aýdylýar.

Ilkinji energiýa baýlyklarynyň dünýä önümçiligi we sarp edilişi ähli döwürlerde artýar: ol 1960-njy ýylda 1 mlrd tonna şertli ýangyçdan, 2005 ýylda 14 mlrd tonna çenli artdy. Onuň ösüşiň bady 1970-nji ýyllaryň ortalaryna çenli has-da ýokary boldy, şol döwürde dünýäde energetika, öňi bilen-de nebit krizisi (çökgünligi) bolup geçdi.

Ýöne bu umumydünýä meýilleriniň aňyrsynda uly geografiki tapawutlar bar. Soňky iki ýüzýyllykda dünýäniň ýangyç-energetika senagaty öz ösüşinde iki esasy döwri geçdi. XIX asyryň bütin dowamynda we XX asyryň birinji ýarymynda kömür döwri dowam etdi. Şol döwürde dünýäniň ýangyç-energetika balansynda kömür ýangyjy has agdyklyk etdi. Soňra ikinji nebit-gaz döwri başlandy. Bu nebitiň we gazyň has netijeli energetik çig-mal hökmünde gaty ýangyçdan artykmaçlygy bilen baglydyr.

Ýangyç senagaty. Nebit senagaty ýangyç-energetika ulgamynda örän uly ähmiýete eýedir. Häzir nebit dünýäniň 80-den gowrak ýurtlarynda çykarylýar. Ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlary tarapyndan nebitiň gazylyp alnyşy (3,5 mlrd

t golaýlaýar) dünýäde takmynan deň paýlanylýar. Onuň 40- % -den gowragy nebiti eksport edýän ýurtlaryň (OPEK) guramasynyň paýyna düşýär. Uly sebitlerden bolsa Aziýa (öňi bilen-de Pars aýlagynyň ýurtlarynyň hasabyna) has tapawutlanýar . Pars aýlagynyň ýurtlaryna nebitiň dünýä möçberinde anyklanan gorlarynyň 2/3 bölegi we onuň gazylyp alyşynyň 1/3 bölegi düşýär. Bu sebitiň dört döwletiniň hersi ýylda 100 mln tonnadan köp nebit çykarýar (Saud Arabystany, Eýran, BAE, Kuweýt). Saud Arabystany bolsa bu görkeziji boýunça dünýäde birinji orny eýeleýär.

Beýleki sebitleri nebitiň çykarylşynyň möçberine baglylykda şeýle tertipde görkezmek bolar: Latyn we Demirgazyk Amerika, Afrika, GDA, Günübatar Ýewropa, Awstraliýa we Okeaniýa.

Halkara söwdasyna ähli gazylyp alynýan nebitiň 40%-i gelip düşýär. Dünýä hojalygynda onuň gazylyp alynýan we sarp edilýän etraplarynyň arasynda örän uly territorial üznelik

döreyär. Ony aradan aýyrmak üçin kuwwatly, öňi bilen-de okean – ýük akymlyry – hakyky “nebit köprüleri” döredi. Ýöriteleşdirilen nebit daşaýan tankerler nebit gazyp alynýan ýurtlardan ABŞ-a, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa tarap hereket edýärler.

Dünýäniň *gaz senagaty* hem uly ösüşe eýe boldy. Bu esasy üç sebäpler bilen düşündirilýär: tebigy gazyň anyklykly uly gorlarynyň bolmagy, ony daşamagyň birneme arzanlygy, şeýle hem gazyň nebite we kömüre garanynda ekologik “arassa” ýangyçlygydyr. Ine şonuň üçin-de XX asyryň ikinji ýarymynda tebigy gazyň gazylyp alynýşynyň dünýä möçberi 10 esseden hem köp artdy we 2,2 trln. m³ möçberden hem geçdi. Deslapky hasaplamalara görä onuň geljekde hem artmagy dowam eder. Ýaňy ýakynlarda hem ähli tebigy gaz ykdysady taýdan ösen ýurtlarda öňi bilen-de ABŞ-da we Kanada-da, Günbatar Ýewropa we GDA ýurtlarynda gazylyp alynýardy.

Ýöne soňky ýyllarda tebigy gazy esasy öndürijileriň hataryna Günorta-Gündogar Aziýada, Demirgazyk Afrikada we Latyn Amerikasynda ýerleşýän käbir ösýän ýurtlar girdiler (9-nji surat) .

Dünýä söwdasyna çykarylýan tebigy gazyň 15-20 %-i gelip düşýär. Onuň esasy bölegi magistral gaz geçirijileri arkaly eksport edilýär – Russiýadan, Türkmenistandan, Niderlandlardan, Kanadadan, Alžirden we başga ýurtlardan. Galan bölegi suwuklandyrylan görnüşinde, ýörite metan daşaýjy tankerlerde, awtomobillerde eksporta ugradylýar. Suwuklandyrylan tebigy gazy, öňi bilen ösýän döwletler eksport edýärler, bu bolsa deňiz “gaz köprüleriniň” döremegine getirdi.

Kömür senagaty nebitiň we gazyň ähmiýetiniň ýokarydygyna garamazdan öz ähmiýetini saklaýar.

Häzirki wagtda dünýäde kömrüň gazylyp alynýş derejesi 4,5-5 mlrd. tonna möçberde üýtgäp durýar. Kömür

gazyp almak boýunça dünýäniň aýry-aýry sebitlerinden Aziýa, Demirgazyk Amerika, Günbatar Ýewropa, GDA ýurtlary, döwletlerden bolsa – Hytaý, ABŞ, GFR, Russiýa Federasiýasy, Hindistan, Awstraliýa tapawutlanýar.

Kömür niredede gazylyp alynýan bolsa, şol ýurtlarda hem esasan, sarp edilýär. Ýöne şeýle-de bolsa, onuň takmynan 10 %-i dünýä bazaryna gelip düşýär. Awstraliýa, ABŞ, şeýle-de Günorta Afrika Respublikasy, Kanada, Russiýa Federasiýasy, Hytaý, Hindistan energetiki we kokslandýan kömri has köp eksport edýän ýurtlardyr. Netijede bu pudakda hem öz durnukly deňiz “kömür köprüleri” döredi, ýagny dünýä bölekleriniň arasynda kömür daşýan ýörite gämileriň uly toplumy hereket edýär.

Elektroenergetika. YTÖ eýýamynda dünýä elektroenergiýa önümçiligi ýokary we durnukly bat bilen ösýär: Eger 1990-njy ýylda öndürilen elektrik energiýasynyň möçberi 11,6 trln. kWt/sagat bolan bolsa, onda 2006-njy ýylda 16,4 trln. kWt/sagada çenli artdy. Degişlilikde ýangyç-energetika balansynda elektroenergetikanyň paýy artýar.

Dünýäde öndürilýän elektrik energiýasynyň takmynan 70 %-i ykdysady taýdan ösen ýurtlara we 30 %-i ösýän ýurtlara (Hytaýy goşmak bilen) degişli. Bu görkeziji boýunça “birinji onlugyň” ýurtlarynyň düzümine ösen ýurtlaryň 7-si, ösýän ýurtlaryň bolsa 3-si girýär. Ýöne jan başyna öndürilýän elektrik energiýasynyň möçberi boýunça olaryň arasyndaky tapawut örän uly bolmagyna galýar.

Dünýäde we aýry-aýry ýurtlarda elektrik energiýasyny öndürmegiň düzüminde kömürde, mazutda, tebigy gazda işleýän ýylylyk elektrik stansiýalary (ÝES) agdyklyk edýär. Elektrikenergetikanyň dünýä önümçiliginde olaryň paýy 62 % barabar. Ýylylyk elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmegiň möçberi boýunça ABŞ, Hytaý, Russiýa Federasiýasy, Ýaponiýa, GFR öňde barýarlar.

Elektroenergiýanyň dünýä önümçiliginiň takmynan 20 %-i suw elektrik stansiýalary (SES) üpjün edýärler. Suw elektrik stansiýalarynda elektrik energiýasyny öndürmegiň umumy möçberi boýunça Kanada, ABŞ, Braziliýa, Russiýa Federasiýasy, Hytaý tapawutlanýarlar.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlarynyň köpüsinde suw energiýa mümkinçiligi eýýäm köp derejede ýa-da doly peýdalanylandyr. Şonuň üçin-de, dünýäde suw energetikasyny ösdürmegiň esasy geljegi häzir ösýän ýurtlar, ilkinji nobatda, Braziliýa we Hytaý bilen baglanyşyklydyr.

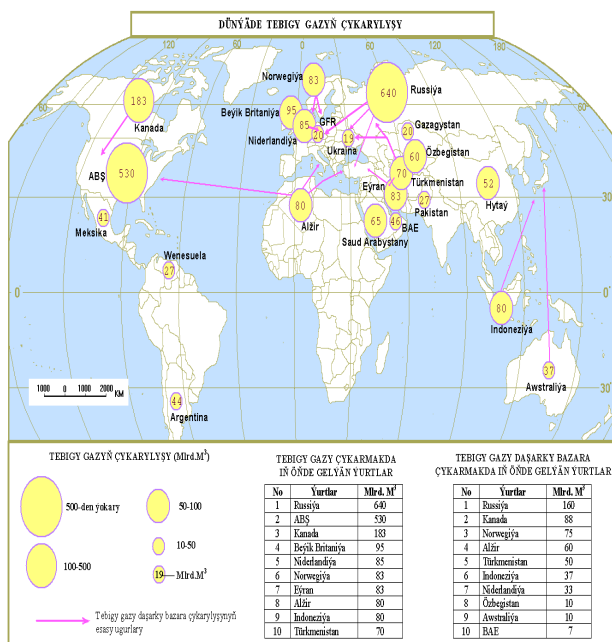
Elektrik energiýasyny öndürmekde üçünji orun atom elektrik stansiýalaryna (AES) degişlidir, olar elektrik energiýasynyň dünýä önümçiliginiň 17 %-ni berýär; şeýle elektrik stansiýalary dünýäniň 32 döwletinde işleýärler. AES-de elektrik energiýasyny öndürmek ABŞ-da, Fransiýada, Ýaponiýada, GFR-de, Russiýada, Kanada-da beýleki ýurtlara garanda has ösendir. Elektrik energiýasynyň umumy önümçiliginde AES-iň paýy boýunça bolsa Litwa, Fransiýa, Belgiýa tapawutlanýar. Atom energetikasy zerur bolan çig mal bilen doly üpjündir. Atom energetikasy üçin esasy çig mal bolan uran konsentratyny (U_3O_8) esasy öndürjilere Kanada, Awstraliýa, Namibiýa, ABŞ, Russiýa degişlidir.

Energiýanyň adaty däl (alternativ) çeşmelerine elektrik energiýanyň dünýä önümçiliginiň bary-ýogy 1 %-i düşýär.

Dag-magdan senagaty. Dünýä senagat önümçiliginde dag-magdan senagatynyň paýynyň kem-kemden peselýändigine garamazdan, ol zähmetiň halkara geografik bölünşine we dünýä hojalygynyň geografiýasyna örän uly täsir etmegini dowam etdirýär. Hut dag-magdan senagaty bilen birinji nobatdanmagdanlary gazyp alynýan we sarp edilýän etraplaryň arasyndaky territorial üzneligini ýeňip geçmek, continentleriň arasynda ýük akymalarynyň döremegi, tebigy baýlyklaryň täze etraplarynyň özleşdirilmegi baglanyşyklydyr.

Kitabyň II babynda magdan we magdan däl gazma baýlyklaryň Ýer şary boýunça paýlanyşy, aýry-aýry ýurtlaryň olaryň dürli görnüşleri bilen üpjünligi dogrusynda giňişleýin durlup geçildi.

1970-nji ýyllaryň ortalaryna çenli Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletleri üçin mineral çig mal serişdelerini esasy iberijiler ösýän döwletler bolupdy. Emma

şol döwürde dünýä çig mal krizisiniň (çökgünliginiň) başlananyndan soňra ykdysady ösen ýurtlaryň mineral çig mal hojalygynyň geljekki ösüş ýagdaýyna düýpgöter gaýtadan seretmeklige mejbur bolundy. Ol çig maly we esasan öz hususy baýlyklaryna tygysklamaga ýygyn edip başlady. Netijede, çig maly çykarmak we eksport etmek boýunça Kanadanyň,

Awstraliýanyň we Güorta Afrika Respublikasynyň (GAR) orny ýokarlandy. Häzirki wagtda Günbatar Ýewropa ýurtlary, ABŞ, Ýaponiýa ösýän döwletlerden mineral çig mal serişdeleriň getirmek ýoly bilen öz hajatlarynyň 1/3 bölegini kanagatlandyrýarlar. Sarp edilişin galan bölegini bolsa olar öz hususy baýlyklaryny gazyp almagyň we Kanadadan, Awstraliýadan we GAR-dan getirmeginiň hasabyna üpjün edýärler.

Zähmetiň halkara geografik bölünişi netijesinde dünýä hojalygynda sekiz sany “Esasy dag-magdan senagatly döwletler” döredi. Ykdysady taýdan ösen döwletlerden bu sekizlige ABŞ, Kanada, Awstraliýa, GAR, ösýän döwletlerden – Braziliýa, Hindistan, geçiş ykdysadyýetli ýurtlardan – Hytaý, Russiýa girýär. Olara belli bir derejede Ukraina, Gazagystan, Meksika, ösen dag-magdan senagatly käbir beýleki ýurtlar ýakynlaşýarlar. “Üçünji topary” magdan çykarmak boýunça halkara ýöriteleşişin haýsy hem bolsa bir uly pudagy bilen tapawutlanýan ýurtlary emele getirýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Nebit we tebigy gaz dünýäniň haýsy sebitlerinde we ýurtlarynda köp çykarylýar? Türkmenistanda nebitiň we tebigy gazyň gorrary nähili?
2. Dag-magdan senagatynyň ösýän ýurtlarda jemlenmeginiň sebäbi name?
3. Okuw kitabyndan we atlasdan peýdalanylýan sudur kartada dünýäniň esasy nebit-gazly etraplaryny we kânlerini görkezň.

§14. Işläp bejerýän senagat pudaklary

Metallurgiýa senagaty. Uzak ýyllaryň dowamynda eredilýän metalyň möçberine ilkinji nobatda islendik döwletiň ykdysady kuwwatyny kesgitleýän görkeziji hökmünde garalýardy. 1970-nji ýyllarda energetiki we çig mal çökgünliniň

täsiri astynda köne pudaklaryň biri hökmünde metallurgiýanyň ösüş bady biraz haýallady.

Bu birinji nobatda gara metallurgiýa degişlidir. Şol bir wagtyň özünde bu pudakda ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlaryň arasyndaky tapawut üýtgäp başlady. Häzir poladyň öndürilişiniň ähli dünýä möçberiniň 2/5 bölegi ösýän ýurtlaryň paýyna düşýär (Hytaýy goşmak bilen). Ösýän döwletlerde gara metallurgiýanyň şeýle ýokary derejede ösmegi bir tarapdan, olaryň senagatynyň hajatlary, beýleki tarapdan bolsa – Ýaponiýadan, Günbatar Ýewropadan, ABŞ-dan bu döwletlere “hapa” önümçilikleriň geçirilmek syýasaty bilen düşündirilýär.

Dünýäniň aýry-aýry sebitleriniň arasynda poladyň eredilişiniň möçberi boýunça Aziýa aýratyn tapawutlanýar, bu ýerde Hytaý, Ýaponiýa, Koreýa Respublikasy, Hindistan ýaly polady has köp öndürijiler ýerleşýärler.

Poladyň köp eredilmegi Ýewropa (esasan GFR, Italiýa, Fransiýa, Beýik Britaniýa), Demirgazyk Amerika (ABŞ, Kanada), GDA döwletleri (Russiýa, Ukraina) üçin-de häsiyetlidir.

Her ýylda dünýä bazaryna gara metallaryň prokatynyň 200-250 mln. tonnasy gelip düşýär. Ony esasy eksport edijiler Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary, Ýaponiýa, import edijiler bolsa – ABŞ we Hytaýdyr.

Reňkli metallurgiýa önümçiligiň möçberi boýunça gara metallurgiýadan takmynan 20 esse kiçidir. Şunlukda agyr reňkli, legirlenýän we gymmat bahaly metallaryň metallurgiýasy adatça olaryň gazylyp alynýan ýurtlaryna we etraplaryna ýykgyň edýär. Sebäbi, reňkli metallaryň magdanlarynda peýdaly komponentleriň mukdary örän azdyr. Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasynyň birnäçe ýurtlarynda reňkli metallurgiýanyň ir, ýagny koloniýal döwürde ýüze çykanlygy şonuň bilen düşündirilýär.

Maşygurluşygy. Siziň taryh dersinden bilşiňiz ýaly, maşygurluşygy pudak hökmünde Angliýada senagat

öwrülişikleri döwründe, 200 ýyl mundan ozal döredi. Biziň günlerinizde ol işleýänleriň sany (80 mln adam) we öndürýän önüminiň umumy gymmaty boýunça senagat pudaklarynyň arasynda birinji orny eýeleýär. Maşygurluşygynyň paýyna ähli dünýä senagat önüminiň 1/3-den gowragy düşýär.

Maşygurluşygynyň köne, täze we iň täze pudaklara bölünmegi has aýdyň görünýär. Degişlilikde olaryň ösüş bady örän tapawutlanýar. Köne pudaklar öz ösüşinde ýa-da durnuklaşdy, ýa-da çökgünlik (krizisde) ýagdaýynda bolýar.

Täze pudaklarda önümçiligiň ösüşi bolup geçýär. Awtomobil senagaty oňa mysal bolup biler. Ýöne, YTÖ-iň esasy “katalizatorlary” bolan, iň täze pudaklar (elektrotehnika, elektronika robotgurluşygy we başgalar) çalt we durnukly ösüş depginine eýedir.

Dünýä maşygurluşygynyň territorial guralaşynda hem uly özgerişler bolup geçýär. Ýaňy-ýakyna çenli bu pudagyň önüminiň 9/10 böleginden gowragyny senagat taýdan ösen ýurtlar, ilkinji nobatda, “uly sekizligiň” agzalary, esasanda ABŞ we Ýaponiýa berýärdi. Soňra bu pudakda ösýän döwletleriň paýy artyp başlady. Olara täze industrial ýurtlar, Hytaý, Hindistan, Braziliýa, Meksika, Argentina degişlidir.

Dünýäniň ykdysady kartasynda maşygurluşygynyň has ösen esasy dört sebitini görkezmek mümkin. Olara Günbatar Ýewropa, ABŞ, Ýaponiýa we Günorta-Gündogar Aziýa, GDA döwletleri degişlidir.

Himiýa senagaty. XX asyryň II ýarymy himiýa senagatynyň pajarlap ösmeginiň döwri boldy. Maşygurluşygy bilen bir hatarda ol häzirkizaman industriýasynyň iň çalt ösýän pudagydyr.

Dünýä himiýa senagatynda, maşygurluşyndaky ýaly, dört esasy sebit döredi: ABŞ, Günbatar Ýewropa, Ýaponiýa we GDA ýurtlary. Olaryň her birinde dag-magdan himiýasy, mineral dökünleri, esasy himiýa önümlerini öndürmek, aýratynda organiki sintez we polimer materiallar önümçiligi uly

ösüşe eýe boldy. Ösýän ýurtlarda ýaňy-ýakyna çenli bu pudak esasan çig maly gazyp almak bilen çäklenýärdi. Ýöne 1970-nji ýyllarda bolup geçen dünýä energetik krizisinden soňra himiýa senagaty Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynda, esasanda nebitiň we gazyň köp çykarylýan ýurtlarynda, has çalt ösüp başlady. Uly nebitimiýa toplumlary Pars aýlagynyň, Demirgazyk Afrikanyň ýurtlarynda, Meksikada we Wenesuelada işe girizildi.

Zähmetiň şeýle bölünişiginde organiki sintez we polimer materiallaryň önümçiligi ösýän ýurtlarda has ýokary derejede jemlenýär, şol bir wagtyň özünde çylşyrymly, ylmy köp talap edýän önümleriň goýberilişi ABŞ-da, Günbatar Ýewropada we Ýaponiýada has uly ösüşe eýe boldy.

Tokaý we agaç işläp bejerýän senagaty. Tokaý we agaç işläp bejerýän senagatyň geografiýasy köp babatda tokaý baýlyklarynyň ýerleşşi bilen kesgitlenilýär.

Demirgazyk tokaý guşaklygynyň çäginde pürli agaçlar taýýarlanylýar. Soňra olardan artylan, kesilen agaçlar, agaç plitalary, sellýuloza, kagyz, karton işlenilýär.

Russiýa, Kanada, Şwesiýa, Finlýandiýa üçin tokaý we agaç işläp bejerýän senagaty – möhüm halkara ýöriteleşiş pudagydyr.

Günorta tokaý guşaklygynyň çäginde ýaprakly agaçlar taýýarlanylýar. Bu ýerde tokaý senagatyň üç esasy zolagy döredi: Braziliýa, Tropiki Afrika ýurtlary, Günorta – Gündogar Aziýa. Olarda taýýarlanylýan agaçlar deňiz ýoly bilen Ýaponiýa, Günbatar Ýewropa ugradylýar, galany bolsa köplenç odun hökmünde ulanylýar. Günorta tokaý guşaklygynyň ýurtlarynda kagyz taýýarlamak üçin agaç däl ösümlükler : bambuk (Hindistan), bagassa (Peru), sizal (Braziliýa, Tanzaniýa), džut (Bangladeş) ýaly ösümlükler peýdalanylýar. Şeýle-de bolsa ilatyň jan başyna onuň öndürilişi boýunça bu döwletler örän yzda galýarlar.

Ýeňil senagaty. Ýeňil senagatyndaky geografiki öňegidişlikler onuň esasy pudagynda – dokma senagatynda has aýdyň ýüze çykyar. 2006-njy ýylda bütin dünýäde 130 mlrd. metrden gowrak natural we himiki süýümlerden mata öndürüldi. Eger-de dokma senagatynyň beýleki önümçiliklerini hem hasaba alsan, onda bu pudak ähli döwletlerde ösdürilýär.

Dokma senagatynda dünýäde baş sany esasy sebit emele geldi: Gündogar Aziýa, Günorta Aziýa, GDA, Ýewropa we ABŞ. Olaryň her birinde nah mata we himiki süýümlerden matalary öndürmek agdyklyk edýär, beýleki pudaklar (ýün, ýüpek, lön) uly ähmiýete eýe däl. Emma soňky ýyllarda dokma senagatynyň ösüşinde ykdysady taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasynda uly tapawutlar ýüze çykdy. 50-nji ýyllardan başlap ösen döwletleriniň dünýäniň mata we geýim önümçiligindäki paýy yzygiderli kemelýär; dokma senagatynyň köne merkezleriniň ähmiýeti üzü-kesil peseldi. Ozal mata öndürmek boýunça dünýäde birinji orny eýeleýän Beýik Britaniýa, indi ikinji onlukda durýar. Ol dokma önümlerini uly eksport ediji ýurtdan onuň import edijisine öwrüldi.

Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletlerinden tapawutlylykda, öňi bilen arzan işçi güýjüne ýykgyň edýän, ösýän döwletleriň dokma senagaty hakyky ösüş badyny aldy. Nah matalary öndürmekde Hytaý dünýäde birinji, Hindistan bolsa ikinji yeri eýeleýär. Ösýän ýurtlardaky öndürilen matalaryň esasy bölegi Günbataryň ösen ýurtlaryna eksport edilýär. Taýýar geýimleriň eksport edilişi ondan hem ulydyr. ABŞ-nyň, Günbatar Ýewropanyň, Ýaponiýanyň dükanlarynda Taýwandan, Hindistandan, Kolumbiýadan, Meksikadan gelýän arzan geýimler, trikotaž önümleri giňişleýin satylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Dünýäniň haýsy döwletleri awtomobilleri köp öndürýär? Maşyngurluşygynyň pudaklarynyň geografiýasynda nähili özgerişler bolup geçýär?
2. Nebithimiýasynyň ösen döwletleriniň sanawyny düzüň we depderiňize ýazyň. Himiýa senagatynyň ösen esasy ýurtlaryny we merkezlerini kartadan görkeziň.
3. Atlasdan peýdalanyň maşyngurluşygynyň irdi merkezlerini sudur kartada belläň.

§15. Dünýäniň oba hojalygynyň geografiýasy

Oba hojalygy – maddy önümçiligiň ikinji esasy pudagydyr. Oba hojalygy diňe bir gadymy däl, eýsem has giňden ýaýran maddy önümçilik pudagydyr. Dogrudan hem, dünýäde ilaty oba hojalygy ýa-da onuň bilen baglanyşykly tokaý hojalygy, awçylyk, balykçylyk bilen meşgullanmaýan ýekeje döwlet hem ýokdur. Bütün dünýäde oba hojalygynda 1,1 mlrd-a golaý adam meşgullanýar.

Oba hojalygy dünýäniň hemme ýerlerinde ösdürilýär. Şoňa baglylykda önümçiligi guramagyň köpdürli görnüşleri ýaýrandyr. Alymlar oba hojalygyny ýoretmegiň 50-den gowrak görnüşini (tipini) tapawutlandyrýarlar. Ýöne olaryň hemmesini iki uly topara birleşdirmek bolar. Birinjiden, bu ösen *harytlyk oba hojalygydyr (oba hojalygy esasan satmak üçin harytlyk önümleri öndürmäge ýöriteleşýär)*. Ol ylmy esasyda gurnalan tohumçylygy, ekin dolanşykly intensiw ekerançylygy, ot-ýmlik ekinleri ýetişdirmek bilen utgaşýan intensiw maldarçylygy, bagçylygy we gök ekerançylygy, şeýle-de öri meýdan maldarçylygy öz içine alýar. Ikinjiden, bu ýönekeý zähmet gurallaryny peýdalanylýan yzagalak (ekstensiw) ekerançylygy, çarwa we ýarym çarwa maldarçylygyny, şeýle-de tokaýlarda önüm ýygnamaklygy, awçylygy we balykçylygy öz içine alýan *sarp ediliş oba hojalygydyr (oba hojalygynyň*

esasy wezipesi ilatyň özüniň sarp etmekleri üçin önüm öndürmegidir).

Ykdysady taýdan ösen ýurtlarda, esasan-da industrial ösüş boýunça ýokary derejä ýeten döwletlerde, ýokary harytlyk oba hojalygy görnetin agdyklyk edýär. YTÖ eýýamynda ol mehanizasiýanyň we himizasiýanyň mümkin bolan çägendäki ýokary derejä ýetdi we häzir onuň ösüşinde esasy orny mikroelektronika, awtomatizasiýa, seleksiýanyň, genetikanyň we biotehnologiýanyň iň täze gazananlaryny ornaşdyrmak eýeleýär. Bu ýurtlarda agrosenagat toplumynyň *agrobiznes* diýilýän görnüşe ösüşe eýe boldy. Ol oba hojalyk önümlerini öndürmek bilen birlikde, ony gaýtadan işlemegi, saklamagy, daşamagy we ýerleşdirmegi, şeýle hem tehnikalary, dökünleri we baş. öndürmegi öz içine alýar. Ol oba hojalygyna industrial häsiýet berýär.

Ösýän döwletlerde hem harytlyk oba hojalygy ösdürilýär. Ýöne bu ýurtlarda esasan sarp ediliş oba hojalygy giňden ýaýrandyr.

Haryt hojalygy – bu hasylly ýerleri eýeleýän, hakyna tutma işçi güýjini, maşynlary, dökünleri, emeli suwaryşy giňden peýdalanylýan, ylmy esasyda gurnalan uly plantasiýalar we fermalardyr. Olarda önümçilik içkerki we daşarky bazara niýetlenendir we özboluşly “döwletin içindäki döwleti” emele getirýärler. Ýöne şeýle plantasiýalar adaty aýry-aýry ojaklar görnüşinde – niredede ol ýa-da beýleki ekini ýetişdirmek üçin has amatly şertler bar bolsa, şol ýerlerde ýerleşýärler.

Ösýän döwletlerde adaty sarp ediliş (ýa-da az harytly) oba hojalygy agdyklyk edýär. Olarda esasan ekerançylyk pudaklary ösdürilýär. ABŞ we Ýewropa ýurtlaryndan tapawutlylykda ol maldarçylyk bilen utgaşdyrylman, eýsem onuň bilen baglanyşyksyz hereket edýär. Az harytly sektor yüzlerçe mln. kiçi we ownjak hojalyklary öz içine alýar, Olar iň “arzan” kaloriýany berýän sarp ediliş ekinlerini ýetişdirýärler. Bu sektorda nokatlaýyn ekerançylyk saklanýar,

topragy işläp bejermegin esasy guraly bolsa agaç sündisi, gowy bolan ýagdaýynda demir uçly, we motygadyr.

Ekerançylyk. Däneli ekinler – dünýä oba hojalygynyň esasydyr. Dünýäde däneli ekinler ähli işlenip bejerilýän ýerleriň 1/2 bölegini tutýar. Olaryň meýdany ilatyň ýerleşiş aýratynlyklary bilen gabat gelýär. Dänäniň dünýä önümçiligi kem-kemden artýar we ýylda 2 mlrd. tonna ýetdi. Däne hojalygy, obrazlaýyn aýdylanda üç “nan ekinine” – bugdaýa, şala we mekgejöwene esaslanýar. Olar jemi ýygnaýan dänäniň 4/5 bölegini berýär we adamlaryň ähli iýmit rasionynyň tas ýarysyny üpjün edýär.

Bugdaý – adamzadyň takmynan ýarysynyň baş çöregidir. Akademik N.I. Wawilow (1887-1943ý.) bu ekinini ýüze çykan ojagynyň Alynky Aziýa we Ortaýer deňiz sebitidigini kesgitledi. Ol ýerlerden bugdaý kem-kemden бүтін dünýä ýaýrapdyr. Ýöne biziň ýurdumyzyň çäginde hem baş müň ýyl ozal bugdaý ösdürilip ýetişdirilipdir. Ony Änew şäheriniň golaýyndan tapylan ak bugdaýyň däneleri subut edýär. Biziň günlerimizde dünýäniň bugdaý meýdany ähli ýaşaýan kontinentleri gurşap alyar. Esasy bugdaý guşaklygy demirgazyk ýarym şarynda, göwrümi boýunça kiçisi – günorta ýarym şaryna uzalyp gidýär. Ýylyň dowamynda

Ýer şarynyň ol ýa-da beýleki böleklerinde bu ekinini ýygnaýan ýekeje aýy hem ýokdur.

Bugdaý 70-den gowrak döwletde ýetişdirilýär, ýöne onuň jemi ýygnaýşynyň agramly bölegi bary-ýogy birnäçe döwletiň paýyna düşýär. ABŞ-da, Kanadada, Awstraliýada, Hytaýda, Hindistanda, Russiýada, şeýle-de Fransiýada, Ukrainada, Argentinada, Gazagystanda dünýäniň esasy harmanlary – bugdaý hojalygynyň ýöriteleşdirilen sebitleri ýüze çykdy. 10-njy suratda bugdaýy köp öndürýän ýurtlar barada maglumat berilýär.

Şaly – adamzadyň tas ýarysynyň diýen ýaly, çöregiň yerini tutýan, esasy azyklyk önümidir. Ol iň gadymy ekinleriň

biri bolup, Hytaýda biziň eýýamymyzdan has irki döwürlerde ýetişdirilipdir. Bugdaý ýaly, şaly soňra beýleki kontinentlere ýaýrapdyr. Biziň günlerimizde şaly ýetişdirmek bilen 100-den gowrak döwlet meşgullanýan-da bolsa, dünýä boýunça onuň ýygnaşynyň 9/10 bölegi Aziýanyň “şaly öndürýän” ýurtlarynyň paýyna düşýär. Dünýäde ähli suwarymly ýerleriň 2/3 bölegini şaly meýdanlary tutýar. Şaly öndürmekde Hytaý, Hindistan, Bangladeş, Indoneziýa, Filippinler, Tailand, Wýetnam has tapawutlanýar. Soňky ýyllarda bu ekiniň geografiýasynda käbir üýtgeşmeler bolup geçýär. Indi şaly ABŞ-da, Braziliýada, Meksikada, Merkezi Amerikanyň çäklerinde köpçülikleýin ösdürilip ýetişdirilýär (11-nji surat).

Mekgejöweniň watany Meksika hasaplanýar. Täze dünýäniň açylmagy bilen , ol bu ýerden dünýäniň beýleki döwletlerine ýaýradyldy. Bu ekiniň meýdanlary köp babatda bugdaýyň meýdanlary bilen gabat gelýär. Soňky ýyllarda mekgejöweniň diňe bir däne däl-de, eýsem gök ot hökmünde ösdürilip ýetişdirilmegi, onuň ýaýraýyş zonasynyň giňelmegine getirdi. Ýöne, ony esasy öndürijiler ABŞ, ondan soňra Hytaý we Braziliýa bolmagyna galýar.

Dünýä bazaryna ähli öndürilen dänäniň, esasan-da bugdaýyň we mekgejöweniň 10-15% gelip düşýär. Ony esasy eksport edijiler – däne hojalygy halkara ýöriteleşiş pudagy bolup durýan ýurtlarydyr: ABŞ, Kanada, Awstraliýa, Fransiýa, Argentina. Meselem, Kanada we Awstraliýa her ýylda ýygnaýan bugdaýyň, Argentina – mekgejöweniň 80% -e çenli mukdaryny eksport edýärler.

Mallar üçin iýmlik däne esasan Günbatar Ýewropa we Ýaponiýa, azyklyk däne bolsa dänäniň az öndürilýän ösýän döwletlere gelip düşýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Hsasabat maglumatlarynyň esasynda dünýäde oba hojalygyny ýöretmegiň dürli görnüşlerini deňeşdiriň (ösen ýurtlara mahsus bolan haryt hojalygy we ösýän ýurtlara häsiýetli sarp ediş hojalygy).
2. Haýsy ýurtlarda bugdaý we şaly köp öndürilýär? Dänäni köp eksport edýän ýurtlary kartadan görkeziň.
3. Maglumat çeşmelerinden peýdalanyň, dünýäniň oba hojalyk önümçiliginiň ösüşini we geografik aýratynlyklaryny seljeriň; Aýry-áýry dünýä döwletlerinde oba hojalyk önümleriniň öndürilişini görkezýän diagrammalary guruň.

§16. Ösümlükçilik. Maldarçylyk pudaklarynyň geografiýasy

Beýleki azyklyk ekinler. Ilaty azyk önümleri bilen üpjün etmek üçin däneli ekinlerden başga-da ýag berýän, köki miweli, şekerli, miwe ekinleri hem giňden peýdalanylýar. Däneli ekinlere garaňda olar zähmeti köp talap edýänligi bilen tapawutlanýar.

Ýag berýän ekinler biziň planetamyzyň ilatynyň iýmit rasionynda dänelilerden soňra ikinji orny eýeleýärler. Ähli sarp edilýän ýagyň takmynan 2/3 bölegi ösümlük ýagydyr. Olaryň paýy Aziýa, Afrika we Latyn Amerikasy ýurtlarynyň ilatynyň iýmit rasionynda has-da ýokarydyr. Soýa ýygnamak boýunça dünýäde ABŞ (dünýä möçberinde ýygnaýan soýanyň 1/2 bölegi) arahis ýygnamak boýunça Hindistan, zeýtun ýygnamak boýunça Italiýa birinji orny eýeleýär.

Köki miwelilerden has giňden ýaýrany – kartoşkadyr. Kartoşkanyň watany – Günorta Amerika, yöne häzir ol esasan

demirgazyk ýarym şaryň aram guşaklygynyň ekinidir. Kartoşka ýygnamak boýunça dünýäde ilkinji orunlary Hytaý, Russiýa, ABŞ we Polşa eýeleýär.

Adamlaryň iýmit rasionynda düzüminde şeker saklaýan ekinler uly orun eýeleýärler. Dünýäde her ýylda 120 mln. tonna şeker öndürilýär. Onuň 2/3 bölegi şeker çňriginden we 1/3 bölegi gant şugundyryndan alynýar. Bu ekinleriň ikisi-de zähmeti köp talap edýär we olaryň ýaýran zonalary dürlidir. Şeker çňrigi onuň “ikinci watanynda” – Amerikada, tropiki we subtropiki klimatly ýurtlarda beýlekilerden has köp ösdürilip ýetişdirilýär. Gant şugundyry – aram guşaklygynyň ekinidir. Ony esasy öndürijiler – Russiýa, Ukraina, Ýewropa we Demirgazyk Amerika ýurtlarydyr.

Şypa beriji ekin hökmünde adatça çay, kofe we kakao peýdalanylýar. Olaryň hemmesi tropiklerde (çay subtropiklerde hem öndürilýär) ýetişdirilýär .

Adamlaryň durmuş derejesiniň ýokarlandygyça olaryň iýmitinde gök önümler we miweler barha uly orun tutýar. Olar saglyk üçin zerur bolan mikroelementleri we witaminleri saklaýarlar.

Ýag beriji, şeker saklaýjy, miweli we esasan-da şypa beriji ekinleriň uly bölegi dünýä bazaryna düşýär. Esasy eksport edijiler ösýän ýurtlar, import edijiler bolsa – ykdysady taýdan ösen ýurtlardyr.

Azyk däl ekinler. Süýümlü ekinlerden gowaça has uly ähmiýete eýedir. Pagta süýüminiň dünýä önümçiligi 20 mln. tonna barabardyr. Gowaça ekmek we pagta ýygnamak boýunça birinji orny Aziýa ýurtlary, ýagny pagtaçylygy ösdürmegiň iň gadymy etraplary eýeleýär, ikinji – Amerika ýurtlary, üçünji – Afrika.

Beýleki lýon, sizel, jut ýaly süýümlü ekinleriň ýaýran zonalary has çäklidir. Lýonyň dünýä önümçiliginiň 3/4 bölegi Russiýanyň we Belorusiýanyň, jutuňky – Bangladeşiň paýyna düşýär. Natural kauçugyň önümçiliginiň 85%-ni Günorta-

Gündogar Aziya ýurtlary, esasanda Tailand, Indoneziya we Malaýziya berýär.

Pagta, jut, natural kauçuk - dünýä söwdasynyň möhüm harytlarydyr. Häzirki wagtda neşe jisimleriniň bikanun söwdasy örän uly möçberlere ýetdi. Ony esasy öndürjiler – Kolumbiya we käbir Aziya ýurtlarydyr (esasan Owganystan). Neşe söwdasy ummasyz girdejiler getirýär. Ýöne olar bilen dünýäde aýgytlaýjy göreş alynyp barylýar.

Maldarçylyk. Däneli ekinler ýaly, maldarçylyk hem hemme ýerlerde ýaýrandyr. Çemenlikler we öri meýdanlar sürülýän ýerlere garaňda üç esse köp meýdany tutýar. Maldarçylyk önümleriniň esasy bölegini aram guşaklygynyň ýurtlary berýär. Şeýle hem ähli öndürilýän dänäniň takmynan ýarysy furaž (ýmlik) hökmünde peýdalanylýar.

Dünýä maldarçylygynyň geografiýasy ilkinji nobatda mallaryň ýaýraýşy bilen kesgitlenilýär. Olaryň umumy sany 4,5 mlrd başa golaýlaýar. Şunlukda esasy orun üç pudaga degişlidir.

Iri şahly mallaryň (1,4 mlrd baş) sanyny köpeltmegiň hasabyna ähli diýen ýaly süýdi we etiň 1/3 –den gowragy alynýar. Intensiw süýt we et-süýt maldarçylygy aram

guşaklygynyň tokaý we tokaýly sähra zonalarynda has ýaýrandyr. Bu ýerde mallar ýatakda ýa-da öri meýdan – ýatak şertlerinde saklanylýar. Et berýän maldarçylyk aglaba aram we subtropik guşaklygynyň has gurak etraplarynda köpeldilýär. Bu ýerde ekstensiw çarwaçylyk – öri meýdan maldarçylygy agdyklyk edýär. ABŞ-nyň, Kanadanyň, Argentinanyň, Awstraliýanyň käbir etraplarynda meýdany boýunça uly haryt hojalyklary (ranço) – hakyky “et fabrikleri” ýüze çykdy.

Doňuzdarçylyk (1 mlrd baş töweregi) – dünýä boýunça ähli et önümleriniň möçberiniň 2,5 bölegini almagyň çeşmesidir. Ol gür ilatlaşan welaýatlara we uly senagat merkezlerine, intensiw maldarçylyk we kartoşka ýetişdirilýän

etraplara ýykgyň edýär. Dünýäde doňuzlaryň baş sanynyň tas ýarysy Aziýanyň paýyna (düşýär öňi bilen Hytaýa).

Et - ýüň ugurly *goýundarçylyk* (1 mlrd-dan gowrak baş) çyglylygy ýeterlik we ýumşak klimatly etraplara mahsus, inçe we ýarym inçe ýüňli ugur bolsa has gurak etraplara häsiýetlidir.

Dünýäde her ýylda 220 mln. tonnadan gowrak et öndürilýär. Onuň esasy bölegi doňuz eti, soňra sygyr eti, guş eti, goýun etidir. Bu görkeziji boýunça öňdebaryjy ýurtlaryň toparyny Hytay, ABŞ, Braziliýa, Fransiýa, GFR, Russiýa döredýärler. Ýöne eti sapr etmegiň umumy we jan başyna düşýän möçberi boýunça aýry-aýry ýurtlar örän güýçli tapawutlanýarlar.

Dünýäde her ýylda 450 mln. t süýt (ABŞ, Russiýa, Hindistan, GFR öňde barýar), 600 mlrd sany – ýumurtga (Hytay, ABŞ, Ýaponiýa), 2,5 mln t – ýüň (Awstraliýa, Hytaý, Täze Zelandiýa) öndürilýär.

Balykçylyk. Balykçylyk adamzadyň hojalyk babatda meşgullanýan işleriniň iň gadymylarynyň biridir. Bizň günlerimizde ol 15 mln-dan gowrak adamyň ýaşamagyny üpjün edýän, dünýä hojalygynyň möhüm pudagydyr. Balyk we başga deňiz önümlerini tutmagyň dünýä möçberi eýýam ýylda 110 mln t ýetdi.

Onuň takmynan 4/5 bölegini deňizlerde we ummanlardaky balykçylyk üpjün edýär. Olaryň suwlarynda 15-20 müň balykçylyk gämileri hereket edýärler, onuň 1/5 bölegi bolsa – süýji suwlardaky balykçylyk. Balygyň we deňizleriň berýän beýleki önümleriniň ähmiýeti öňi bilen olaryň haýwanat beloklarynyň düzümi boýunça mallaryň we guşlaryň etinden pesde durmaýanlygydyr we adamzadyň şeýle beloklara islegleriniň 1/4 bölegini kanagatlandyranlygy bilen düşündirilýär.

XX asyryň ikinji ýarymynda dünýäde deňiz balykçylygynyň geografiýasynda uly üýtgeşmeler bolup geçdi. Eger-de ikinji jahan urşundan ön we soňra balykçylygyň öňden

gelyän esasy etraplary Demirgazyk Atlantika (döwletlerden bolsa degişlilikde Norwegiýa, Daniýa, Beýik Britaniýa, Germaniýa, ABŞ) bolan bolsa , onda soňrak bu pudagyň “merkezi” Yuwaş ummanyň demirgazyk bölegine süýşdi. Bu ummanyň Günorta Amerika ýanaşan Gündogar bölegi hem balykçylygyň möhüm etrabyna öwrüldi. Häzir hut şu ýerlerde balykçylyk ýurtlaryň “birinji onlugyny” döredýän ýurtlaryň köpüsi ýerleşýärler.

Şu ýerde olaryň diňe öz şelf (ýalpak) zonalarynda däl-de eýsem uzakdaky suwlarda hem balyk tutmagy alyp barýandyklaryny hasaba almak gerek (ekspedisiýa usulynda balyk tutulmak).

Soraglar we ýumuşlar

1. Haýsy ýurtlarda maldarçylyk pudaklary ýokary önümliligi bilen tapawutlanýar? Onuň sebäpleri näme?
2. Aziýa we Afrika ýurtlarynda maldarçylygyň pes derejede ösmegi näme bilen baglanyşykly?
3. Edebiýatlardan we atlasdan peýdalanyň dünýä ýurtlarynda maldarçylyk önümleriniň öndürilişini görkezýän diagrammalary düzüň.

§17. Ulag ulgamy – maddy önümçiligiň üçünji esasy pudagydyr

Ulaglar ulgamynyň dünýä hojalygyndaky orny. Ulag ulgamy – bu dünýä hojalygynyň çylşyrymly we möhüm pudagydyr. Ol zähmetiň döwlet işerli we halkara bölünişiniň maddy esasyny düzýär. Uly territoriýalary bolan döwletler üçin ulaglary ösdürmegiň has-da uly ähmiýeti bardyr. Meýdanynyň giňligi ulag ýollaryny gurmaklyga ýokary çykdajylary talap edýär.

YTÖ ulaglaryň ähli görnüşlerine öz täsirini ýetirýär. Ulag serişdeleriniň tizlikleri düýpgöter artdy, ýük göterijiligi ýokarlandy, hereket ediji düzümi artdy. Şonuň netijesinde köp sanly ulag ýol damarlary bilen birleşen dünýä, “bir hili gysylan” ýaly boldy. Şu gün howa ýollary hat-da Demirgazyk polýusynyň üstünden-de geçýär. Suwasty tonneller Ýapon adalaryny, Biýik Britaniýany kontinental Ýewropa bilen birleşdirdi. Deňiziň düýbünden gaz we nebit geçirijileri uzalyp gidýär, ummanlaryň düýbi boýunça bolsa – kabel liniýalary geçýär. Dünýäniň in gowy elektrikleşdirilen demir ýollarynda şu gün tizlik 200 km/sagatdan hem geçýär (Ýaponiýa, Fransiýa, GFR we baş.). Ýolagçy deňiz gämisi Atlantik okeany 3,5-4 gije-gündizde, sesden tiz ýöreyän “Konkord” samolyoty bolsa – 3,5 sagatda geçýär. Ýük göterijiligi 40-50 müň tonna bolan tankerleriň ornuna göterijiligi 200-500 müň t ýetýän ägirt uly tankerler peýda boldy.

Dünýä ulaglar ulgamyndaky geografik tapawutlar.

Dünýäniň dürli sebitleriniň we ýurtlarynyň ulaglary öz aýratynlyklaryna eýedir. Bu bolsa territoriýalaryň ululygy we özleşdirilişi, ykdysadyýetiň ösüş derejesi, zähmetiň halkara bölünüşine gatnaşmak derejesi bilen baglanyşyklydyr. Meselem, uly meýdany bolmadyk köp döwletlere içkeri howa transportyny ösdürmek amatly däl, sebäbi olaryň meýdanyny sanaglyja sagadyň dowamynda awtomobilde kesip geçip bolýar. Ony meýdanyny günbatardan gündogara ýük maşynyňyň diňe 3,5 gije-gündiziň dowamynda geçýän ABŞ barada aýdyp bolmaz. Russiýada ulag ýollarynyň dowamlylygy has-da ulydyr. Otly Moskwa-Wladiwostok aralygyny 7 gije-gündiziň dowamynda geçýär. Ösen senagatly ýurtlarda ulag ulgamy çylşyrymly gurluşa eýedir we onuň ähli görnüşleri gowy ösendir. Bu ýurtlarda ulaglaryň täze görnüşleri ösdürilýär we köneleri köp görnüşli häsiýete eýe bolýar: howa ýassygynada hereket edýän suw we ýerüsti transport, asyýan monorelsli we asma ýollary, akýan (süýşýän) ýükler üçin

turbageçirijiler we baş. Ykdysady taýdan ösen ýurtlar ulaglaryň işiniň esasy görkezijileri has takygy, ýük we ýolagçy dolanşygy boýunça, öndebaryjy orny eýeleýärler.

Ulag ulgamynyň ýokary derejede ösenligi bilen “uly sekizligiň” döwletleri: ABŞ, Ýaponiýa, GFR, Fransiýa, Beýik Britaniýa, Italiýa, Kanada, Russiýa has tapawutlanýarlar. Olaryň çig-maly, ýangyjy, taýýar önümleri kontinentara we döwletara möçberinde örän uly göwrümde daşyandyklaryny göz önüne tutsaň, bu kanuny ýagdaýdy. Şunlukda, bu ýerlerde pudagyň ösüşi ulaglaryň aýry-aýry görnüşleriniň, döwletleriň, ulag uzelleriniň arasyndaky ýiti bäsdeşlik bilen utgaşyklydyr. Meselem, howa ulagy Atlantikanyň üsti bilen geçýän ähli ýolagçy akymalaryny diýen ýaly “eline aldy”, bu ugurdaky uly deňiz ýolagçy laýnerleriniň sany bolsa örän azaldy.

Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň we esasan-da Russiýanyň ulag ulgamy ýollaryň gürlügi, onuň hili we ýük dolanşygy boýunça günbatar Ýewropa ýurtlarynyňkydan we ABŞ-dan yzda galýar. Şeýle-de bolsa, GDA ýurtlarynda demir ýoluň ýük ýygjamlygy ABŞ-nyňka garanynda birnäçe esse ýokarydyr. Bu awtomobil ulagynyň ýeterlik derejede ösmändigine şaýatlyk edýär.

Ösýän döwletlerde häzirki zaman ulag torunyň diňe başlangyjy döreýär. Olaryň köpüsinde bolsa ulagyň köne, irki görnüşleri giňden peýdalanylýar. Bu ýerlerde bar bolan ulag görnüşleriniň tehniki derejesi osen döwletleriňkiden has yza galýar. Olaryň käbirlerinde (Owganystan, Nepal, Ýakyn Gündogaryň käbir ýurtlary we Okeaniýanyň we Karib basseyniniň “kinniwanja” ada döwletleri) demir ýollar düýbünden ýokdur. Kenarýaka ösýän döwletleriň daşarky aragatnaşyklarynda ulagyň diňe bir ýa-da iki görnüşi esasy orny eýeleýär.

Ýük dolanşygy boýunça ulagyň ähli görnüşleriniň arasynda deňiz ulagy birinji orny eýeleýär. Ol awtomobil

ulagy bilen deňeşdirilende ýükleriň az möçberini, ýöne has uzak aralyklara (ortaça 5 müň km) daşýar (12 -nji surat).

Gury ýer ulagy. Onuň esasyňy awtomobil, demir ýol we turbageçiriji ulaglary düzýär. Şunlukda, ABŞ-da awtomobil ulagy, Russiýada – demir ýol has agdyklyk edýär. Şu iki ulag görnüşiniň ösüş ugry-da tapawutlydyr. Meselem, soňky ýyllaryň dowamynda Russiýada demir ýollaryň uzynlygy 20 müň km. artdy, Baýkal-Amur magistraly guruldy. ABŞ-da (şeýle-de Beýik Britaniýada we GFR-da) awtomobil transportynyň bäsdeşligi sebäpli demir ýollar görnetin gysgaldy.

Demir ýollaryň uly möçberi (uzynlygy) ABŞ-a degişlidir. Ýöne ýollaryň has ýokary gürlügi boýunça Günbatar Ýewropa ýurtlary tapawutlanýarlar, bu ýerde 100 km² meýdana 10 km demir ýoly düşýär (5-nji tablisa).

5-nji tablisa

Dünyä ýurtlarynda demir we awtomobil ýollarynyň uzynlygy (müň km), 2005 ý.

Döwletler	Demir ýollar	Awtomobil ýollar (gaty örtükli)
ABŞ	245	5640
Russiýa	86	620
Indiýa	62	834
HHR	58	880
Fransiýa	35	745
GFR	45	481
Yaponiýa	27	1131

Ösýän ýurtlarda demir ýollaryň gürlügi juda hem pesdir. Şunlukda ýollaryň köpüsi biri-biri bilen baglanyşykly däl. Bu bolsa etrapara we döwletara ykdysady gatnaşyklary kynlaşdyrýar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda hem ulaglar ulgamyny ösdürmeklige uly ähmiýet berilýär. Gysga döwrüň

içinde halkara ähmiýetli birnäçe demir ýol şahalary guruldy. Häzirki wagtda bolsa uly sebit ähmiýetli Demirgazyk-Günorta demir ýolunyň gurluşygy alnyp barylýar.

Dünýäde awtomobil ulagy has pajarlap ösýär. Onuň uly artykmaçlygy ýükleri “gapydan-gapa çenli” ertip bilýänligidir. 2008-nji ýylda dünýäniň awtomobil parky 0,5 mlrd awtomobile barabar bolup, onuň 80%-i Günbataryň ösen döwletlerinde jemlenendi.

Awtomobil ýollarynyň umumy uzynlygy (5 mln. km) boýunça ABŞ, awtomobil ýollarynyň gürügi boýunça bolsa Günbatar Ýewropa ýurtlary we Ýaponiýa öňde barýar. Russiýa awtomobil ýollarynyň uzynlygy we ulagyň ýük dolanşygy boýunça-da ABŞ-dan ep-esli yza galýar. Şunlukda, ýollaryň hili hem pes bolmagyna galýar.

Soňky ýyllarda turbageçiriji transporty awtomobil ulagyndan hem has çalt ösýär. Ösen ýurtlarda esasy turbageçirijiler nebitiň we gazyň çykarylýan etraplaryny olaryň gaýtadan işlenilýän etraplary bilen birleşdirýär. Ösýän döwletlerde olar çig-malyň gazylyp alynýan etraplaryndan deňiz gämi duralgalaryna geçirilýär. Ol ýerden nebit köplenç işlenmedik görnüşinde äkidilýär. Dünýäde turbageçirijileriň has uzyn möçberi Russiýada, Kanadada we ABŞ-da çekilendir. Türkmenistanda nebit-gaz senagatynyň ösdürilmegi nebit we gaz geçirijileriniň gür torunyň döremegine getirdi. Häzir halkara ähmiýetli Türkmenistan-Hytaý, Hazarýaka gazgeçirijileri gurulýar.

Soraglar we ýumushlar:

1. Ulaglar ulgamynyň ösüşiniň aýratynlyklary boýunça ykdysady taýdan ösen we ösýän ýurtlar nähili tapawutlanýarlar?

2. Dünýä hojalygy üçin deňiz ulagynyň nähili ähmiýeti bar? Söwda flotunyň ýük göterijilik göwrümi boýunça haýsy ýurtlar öňdebaryjy hasaplanýar?
3. Demir ýol we awtomobil ulagynyň has ösen ýurtlarynyň sanawyny düzüň we depderiňize ýazyň.

§18. Dünýäniň suw we howa ulaglarynyň geografiýasy

Deňiz we derýa ulagy. Deňiz ulagy ýurtlaryň arasyndaky ýük daşalyşynyň 80%-ni üpjün edýär we transportyň islendik beýleki görnüşine garaňda zähmetiň halkara bölünişiniň mümkinçiliklerini has gowy peýdalanýar.

Çykdaýjylary azaltmak we peýdany köpeltmäge ymtylmak, öňdebaryjy deňiz döwletleriň arasyndaky bäsdeşlik göreşi ýüzlerçe uly gämileriň, “arzan” ýa-da “amatly” baýdaklar adyny alan, ösýän döwletleriň baýdaklarynyň astyna köpçülikleýin geçmegine getirdi. Bu “arzanlygyň” sebäpleri – ol döwletlerdäki salgyt ýenillikleri, arzan işçi güýjiniň bolmagy, berk zähmet kanunçylygynyň we gämileriň howpsyzlygy boýunça çäreleriň geçirilmegine gözegçiligiň bolmazlygydyr. Ine näme üçin, biz dünýä flotunyň öňdebaryjy döwletleriniň arasynda Liberiýany, Panamany, şeýle-de Gresiýany görýäris (13-nji suratda dünýäniň deňiz söwda flotunyň has ösen ýurtlary görkezilýär). Beýik Britaniýanyň, Ýaponiýanyň, Norwegiýanyň, ABŞ-nyň, Russiýanyň söwda flotlary hem ulydyr. Möhüm deňiz ýollary “Dünýä söwdasynyň beýik ýoly” ady bilen Atlantik okeanyňy kesip geçýär. Häzir Atlantik okeanyň paýyna dünýä deňiz ýük gatnawynyň 1/2-den hem azyragy düşýär. Bu ýerde esasy ýollar bir tarapdan ABŞ we Kanadanyň, beýleki tarapdan ABŞ we Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň arasynda geçýär. Atlantik ummanynyň kenarlarynyň ikisinde-de dünýäniň iň uly deňiz gämi

duralgalary (portlary): Rotterdam (Niderlandlar), Nýu-Orlean (ABŞ), Marsel (Fransiýa), Gamburg (GFR) we baş . ýerleşýär.

Ýaponiýanyň we HHR dünýäniň öňdebaryjy döwletleriniň hataryna girmegi we Aziýanyň täze industrial ýurtlarynyň tijenmegi Ýuwaş we Hind okeanlarynyň hem ulag ähmiýetini artdyrýar. Ýaponiýanyň (Kobe, Nagoýe, Iýokogama) we Singapuryň gämi duralgalary dünýäde iň ulylarynyň hataryna girýärler. Russiýanyň Uzak Gündogarynyň gämi duralga – senagat merkezleriniň ähmiýeti-de uludyr. Ýuwaş ummanyň ýük gatnawlary Atlantik ummany boýunça daşalyandan has uly möçberlere ýetdi.

Deňiz boýunça daşalyan ýükleriň arasynda nebit we nebit önümleri birinji orny eýeleýär (nebitiň has uly ýük gatnawlary Pars aýlagynda döredi). Ýörite gury ýükleri çekiji gämiler bilen demir magdanyny kömri, dänäni, agajy we ş.m. daşamagyň möçberi hem artýar.

Umuman, bogazlar we deňiz kanallary gatnaw ugurlaryň “gürleşen” uzelleri bolup hyzmat edýär. La-Manş bogazy boýunça (İňlisler oňa kanal diýýärler) bir gije-gündizde 500 gämi, Zund bogazy boýunça -175, Gibraltar bogazyndan – 140 gämi geçýär. Beýleki kanallaryň arasynda ýük dolanşygy boýunça öňde baryan dünýäniň iň uly kanaly Suesdyr (Ýegipetiň çäginde). Ol Afrikanyň daşyndan aýlanylyan ýol bilen deňeşdirilende, Pars aýlagyndan Günbatar Ýewropanyň gämi duralgalaryna çenli aralygy 9 müň km –den gowrak gysgaldýar.

Derýa ulagy gämi ýüzmäge amatly derýalary, kanallary we içerki suw giňişliklerini peýdalanýar. Ol esasan aýry-áýry ýurtlaryň içerki talaplaryna hyzmat edýär, ýöne halkara ýük gatnawyny hem amala aşyrýar. Ýewropada Reýn, Dunaý, Oder, Elba uly halkara derýa ýollary bolup durýar. ABŞ-da esasy derýa gatnawlary Missisipi – Beýik köller ulgamy boýunça geçýär. Amerikanyň Beýik köller ugamyňyň we Keramatly Lawrentiýa derýasynyň çuň suwly ýollaryny deňiz gämileri

hem peýdalanýarlar. Derýalary ulag babatda peýdalanmak diňe bir tebigy şertlere däl, eýsem ýurduň hojalyk ösüş derejesine-de baglydyr. Şonuň üçin Amazonka, Parana, Kongo ýaly beýik derýalar boýunça gatnawlar entek uly däl.

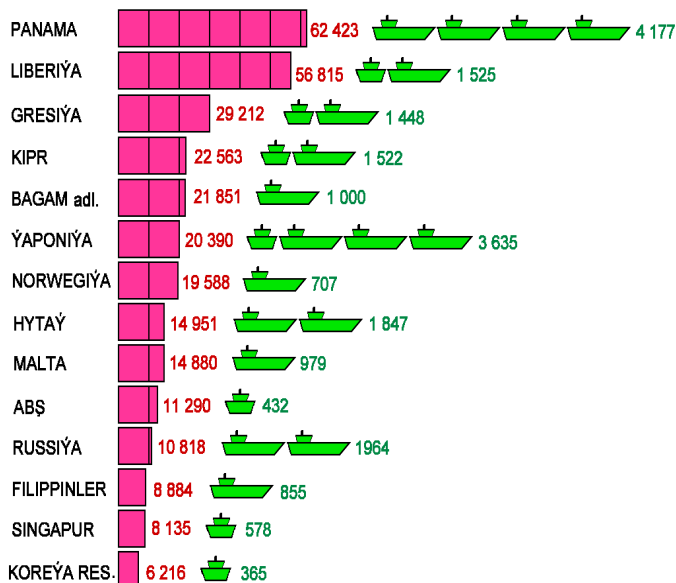
Howa ulagy. Howa ulagy – transportyň iň ýaş we çalt ösýän görnüşidir. Onuň artykmaçlygy öňi bilen howa gatnawlarynyň tizligindedir. Oňa öňki hereket edýän köne enjamly samolýotlaryň ýerine turbawint we reaktiv samolýotlaryň has günden ornaşdyrylmagy ýardam etdi. Soňky ýyllarda “Boing-747” (ABŞ), “IL-86” (Russiýa), “Aerobus” (GFR-Fransiýa-Beýik Britaniýa) ýaly häzirkî zaman samolýotlaryň ornaşdyrylmagy uly netijeler berýär.

Dünýäde howa ulagynyň hyzmat etmeýän etraby galmady diýen ýalydyr. Has ösen we meýdany boýunça uly ýurtlarda bolsa howa ýollarynyň gür torý emele geldi.

Iň uly howa ulagly döwlet ABŞ-dyr. Onuň awiakompaniýalary dünýäniň ähli ýolagçy gatnawynyň tas ýarysyna diýen ýaly hyzmat edýärler. Howa ýollarynyň dowamlylygy boýunça-da, şeýle-de ýolagçy dolanşygy boýunça-da Russiýa ikinji orny eýeleýär. Onuň demirgazyk we gündogar etraplarynyň köpüsi üçin awiasiýa ýerini çalşyryp bolmajak ulag görnüşidir.

Şeýlelikde, ulag – ykdysadyýetiň iňňän möhüm pudaklarynyň biridir. Zähmetiň meýdan-çäk bölünüşiniň maddy esasy bolmak bilen, ol dünýä hojalygyny birikdirýär.

DŬNÝÄDE DEŇIZ SÖWDA FLOTYNA EÝE BOLAN ESASY ÝURTLAR

 8 884 Daşalan harytlaryň umumy mukdary (mln.tonna)

 1 000 Ýük gämileriniň sany

Aýry -aýry ýurtlarda ualgyň ösüş derejesi we häsiýeti köp sebäplere baglydyr: öndüriji güýçleriň ösüş derejesini, territoriýasynyň ululygyna we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar

1. Demir ýol ulagy haýsy döwletlerde has ösen? Türkmenistanda haýsy demir ýollary guruldy we gurulýar? Olary kartadan görkeziň.
2. Dünýäniň iri deňiz gämi duralgalarynyň atlaryny geografiýa depderiňize ýazyň we sudur kartada belläň.
3. Hasabat maglumatlarynyň esasynda dünýä döwletlerinde ulag ulgamynyň ösüşini görkezýän diagrammalary düzüň

§19. Bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy

Dünýä hojalygynyň döremegi, zähmetiň halkara geografik bölünüşiniň çuňlaşmagy bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň (BYG) gür şahalanan ulgamynyň ýüze çykmagyna getirdi. Bu gatnaşyklary dünýä hojalygynyň “gan aýlanyşyk ulgamy” diýip atlandyrmak bolýar.

BYG-yň ösüş bady maddy önümçiliginiň ösüş depgininden has ýokarydyr. Ol hojalyk durmuşynyň internasionalizasiýalaşdyrylyşynyň görkezijisi bolup durýar. BYG –da ykdysady taýdan ösen ýurtlar hemişe esasy orny eýeleýär we eýelemegini dowam etdirýär. Ol döwletlerde şeýle gatnaşyklarynyň ähli görnüşleri, esasan-da ykdysady integrasiýa şertlerinde, uly ösüşe eýe boldy. Şonuň üçin-de ösýän döwletler Täze dünýä ykdysady düzgünini dikeltmek babatda tagallalaryny dowam etdirýärler.

BYG-na köp derejede bagly bolan ýurtlary “*açyk ykdysadyýetli ýurtlar*” diýip atlandyrmak kabul edilendir. Öz gezeginde şeýle açyklygyň derejesi öňi bilen eksport kwotasy – ýurduň içkeri jemi önümi döretmekde eksportyň paýy bilen

kesgitlenilýär. Bu kwota Günbatar Ýewropanyň uly bolmadyk ösen ýurtlarynda we Aziýanyň täze industrial döwletlerinde (TID) has ýokarydyr. Giň içerki bazary bolan uly döwletlerde bolsa ol adatça kiçidir.

Açyk ykdysadyýetiň aýdyň ýüze çykmasyňyň biri – *erkin ykdysady zonalaryň* döredilmegidir. Erkin ykdysady zona (EYZ) – bu amatly ykdysady geografik

ýerleşişli etrap ýa-da şäher bolup, maliye, maddy-tehnologik we zähmet baýlyklaryny çekmek maksady bilen, onuň üçin ýenillikli salgyt we gümrük režimi kesgitlenilýär. EYZ öňi bilen daşary ýurt maýalaryny we iň täze tehnologiýalary çekmäge, gyzyt puluň gelmesini artdyrmak we içerki bazary bäsleşige ukyply harytlar we hyzmatlar bilen gowy doldurmak üçin niýetlenendir. 90-njy ýyllaryň ahyrynda bütün dünýäde takmynan dürli görnüşdäki 3 müň EYZ döredildi we olarda 3 mln adam işleýär. Dünýä haryt dolanşygynda EYZ-yň paýy eýýäm 1/4 –den geçdi. Erkin ykdysady zonalaryň has üstünlikli hereket edýänlerine mysal hökmünde Hytaý, Aziýanyň TID bolup biler. Biziň günlerimizde BYG –iň görnüşleri hem barha artýar. Olaryň has giňden ýaýran baş görnüşi bardyr. Olaryň käbirlerine garap geçeliň.

Dünýä söwdasy. Daşary söwda – dünýä hojalygynyň iň köne we ygtybarly ugry bolup, YTÖ-niň eýýamynda has uly gerime eýe boldy. Daşary söwda dolanşygyňyň ösüş bady umuman, önümçiligiň ösüş badyndan has ýokarydyr, bu bolsa zähmetiň halkara geografik bölünişiniň çuňlaşandygyny subut edýär. 1950-2005 ýyllarda dünýä söwdasynyň aýlanyşygy 150 mlrd-dan 11 trln. dollara çenli, ýagny 74 esse artdy.

YTÖ-niň eýýamynda dünýä söwdasynyň düzüminde hem uly öňegidişlikler bolup geçýär. Häzir ol köp derejede harytlaryň we hyzmatlaryň söwdasyna bölünýär. Dünýä söwdasynyň haryt düzüminde taýýar önümleriň paýy artýar we çig malyň, azyk önümleriniň paýy bolsa kemelýär. Taýýar

önümleriň arasynda daşary söwdada birinji orny elektronika we elektrotehnika önümleri we awtomobiller, çig-mal harytlarynyň arasynda bolsa – nebit we nebit önümleri eýeleýär.

Hyzmatlaryň söwdasy harytlaryň söwdasyndan has çalt ösýär we onuň paýyna eýýäm dünýä söwdasynyň 1/4 bölegi düşýär. Halkara hyzmatlaryny hödürlemek – täze hadysa däl. Öňräkden bári daşary ýurt gämilerine hyzmat etmek, deňiz gämileriniň frahty (hakyna tutulmagy) ýaly transport hyzmatlary bar, olar uly girdeýjiler getirýär. Beýleki ýurtlaryň deňiz duralgalarynyň arasynda ýükleri daşamak üçin öz deňiz flotuny berýän ýurtlary “deňiz ýük gatnadyjylary” diýilip atlandyrylar.

Dünýä söwdasynyň geografiýasyndaky üýtgeşmelere garamazdan, onuň territorial gurluşynyň esasy sypatlary öňküligine galýar. Bu söwdada birinji orny Günbataryň ykdysady taýdan ösen döwletleri eýeleýärler. Olar onuň jemi aýlanyşygynyň 70%-ne çenli möçberini üpjün edýärler. Bu görkeziji boýunça “birinji onluga” “uly sekizligiň” döwletleriniň, Niderlandlaryň, Belgiýanyň we Koreýa Respublikasynyň girýändigini tötänden däl. Olaryň arasynda ABŞ öňde barýar, ýöne bu döwletiň söwda balansy peselýär. Şol döwletleriň arasynda hem iň uly haryt akymlary bolup geçýär (ABŞ-Kanada, ABŞ-Ýaponiýa, GFR-Fransiýa we baş.). Dünýä söwdasynda ikinji orny ösýän ýurtlar eýeleýär. Ýöne bu öňi bilen Aziýanyň TID we nebit eksport ediji ýurtlarynyň – OPEK-iň agzalarynyň hasabyna bolup geçýär. Üçünji orunda geçiş ykdysadyýetli ýurtlar durýar, olaryň arasynda Hytaý we Russiýa Federasiýasy tapawutlanýar.

Emma dünýä bazary – bu harytlaryň hemişelik bäsleşigi hem bolup durýar. Ine näme üçin onuň çäginde kä halatlarda hakyky “söwda uruşlary” tutaşýar.

Dünýä söwdasyny kadalaşdyrmak üçin bütindünýä söwda guramasy (BSG) döredildi. Oňa 130-dan gowrak döwlet girýär we olaryň paýyna dünýä haryt dolanyşygynyň 9/10

bölegi düşýär. Ýene-de 30-dan gowrak döwlet, şol sanda Russiýa we Hytaý BSG-e kabul edilmegine garaşýar.

Halkara maliýe-karz gatnaşyklary. Halkara maliýe – karz gatnaşyklary BYG-yň soňky döwürde intensiw ösýän görnüşidir. Ýöne biziň günlerimizde ol birinji derejeli ähmiýete eýe bolýar. Maliýe akymlarynyň (kapitalyň migrasiýasy hem diýilýar) geografiýasynda uly özgerişler bolup geçýär. Ikinji jahan urşunyň oň ýanynda metropoliýa (koloniýalara eýe bolan) döwletlerden oňi bilen bakna ýurtlara ugrukdyrylyp, dag-magdan senagat pudaklaryna we plantasiýa hojalygyna siňýärdi. YTÖ-niň eýýamynda, haçan-da ony ylmy köp talap edýän pudaklara, hyzmatlar ulgamyna siňdirmek has amatly bolan ýagdaýynda, maýa goýumlarynyň hereketiniň esasy ugry Günbatar Ýewropany, ABŞ, Ýaponiýany özara baglanyşdyrdy. Olaryň arasynda maliýe işewürliginiň umumy möçberi boýunça Günbatar Ýewropa öňde durýar (esasanda Beýik Britaniýa, Fransiýa, Niderlandlar), ikinji orny ABŞ, üçünji orny Ýaponiýa eýeleýär.

Ösýän ýurtlarda maliýe ýagdaý agyr bolmagyna galýar. Ýöne soňky onýyllyklarda ösýän ýurtlaryň toparynda hem maýa goýumlarynyň eksportynyň iki uly merkezi döredi. Birinjiden, bu Pars aýlagynyň nebiti eksport ediji ýurtlarydyr. Ol ýerden nebitden gelyän pullaryň akymy Günbatar Ýewropanyň, Aziýanyň we Afrikanyň köp ýurtlaryna gelip başlady. Ikinjiden, bu oňi bilen Singapur, Gonkong we Taýwan ýaly Aziýa döwletleridir. Geçiş ykdysadyýetli ýurtlaryň arasynda dünýä maliýe bazarynda Hytaý we Russiýa uly orun eýeleýärler. Hytaý diňe bir uly daşary ýurt maýa goýumlaryny özüne çekmän, eýsem onuň özi maýany daşyna çykaryp başlady.

BYG-nyň beýleki görnüşleri. Olara halkara önümçilik hyzmatdaşlygyny goşmak bolýar. Ol öz gezeginde birnäçe görnüşde ýerine ýetirilýär. Birinjiden, bu önümçiligiň halkara ýöretelişişi we kooperirlenişi bolup, adatça awtomobil

senagatynda has giňden peýdalanylýar. Ikinjiden, bu köptaraplaýyn esasy bilelikde önüm öndürmekdir.

Üçünjiden, bu hojalyk obýektleriniň maýa goýum ulgamynda hyzmatdaşlyk etmekdir. Şeýle hyzmatdaşlygy öňki SSSR sosialistik we ösýän döwletleriniň onlarçasyna edipdi.

Halkara önümçilik hyzmatdaşlygy köplenç bilelikdäki kärhanalaryň döremegine getirýär. Oňa şol ýurduň we daşary ýurt hyzmatdaşyň maýalary goýulýar. Şeýle görnüşdäki daşary ykdysady gatnaşyk garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistan üçin adaty ugurlaryň birine öwrüldi. Türkmenistanyň Prezidentiniň alyp barýan işjeň “ Açyk gapylar” syýasaty netijesinde ýurduň ykdysadyýetine maýa goýumalarynyň uly möçberini siňdirýärler, nebit-gaz toplumynda, ulag ulgamynda, gurluşykda bilelikdäki kärhanalar döredilýär.

Halkara ykdysady gatnaşyklarynyň ýene-de bir möhüm görnüşleriniň biride ylmy - tehniki hyzmatdaşlyk bolup, ol köp derejede YTO-niň we diňe bir önümçilikde däl, eýsem ylmy barlaglarda hem döwletara ýöriteleşişniň ösüşine baglydyr. Ol ylmy-tehniki bilimleriniň halkara alyş-çalyşygynda (patentler, lisenziýalar), şeýle-de bilelikdäki ylmy işläp düzmeleri we taslamalary ýerine ýetirmekde we ş.m. aýdyň görünýär (kosmos barlaglarynda, daşky gurşawy goramak meselelerinde we ş.m).

Halkara syýahatçylygy. Halkara syýahatçylyk hyzmatlary alyş-çalyşygyň has giňden ýaýran görnüşleriniň biridir. Soňky onýylyklarda dünýäde hakyky syýahatçylyk “topalaň” bolup geçýär. Maksady boýunça halkara syýahatçylyk: 1) Kesel bejeriş we saglygy dikeldiş (rekreasion), 2) Akyl ýetiriş (ekskursion). 3) İşewürlik, 4) Ylmy maksatly görnüşlere bölünýär. Ýöne soňky döwürde onuň başga görnüşleri-de ýüze çykdy. Hereket etmegiň usullary boýunça awtomobil, demir ýol, deňiz, awiasiýa, derýa syýahatçylygyny tapawutlandyrýarlar. Şol bir wagtyň özünde “syýahatçylyk industriýasy”- myhmanhanalaryň, motelleriň, kempingleriň,

syýahatçylyk firmalaryň, informasion we reklama gulluklarynyň, suwinirleri öndürmek boýunça kärhanalaryň ulgamy hem ösýär.

Halkara syýahatçylygy girdeýjiniň möhüm çeşmesine öwürildi. Dünýä boýunça onuň möçberi ýylda 500 mlrd dollara ýakynlady. Şeýle girdeýjileriň absolýut möçberi boýunça ABŞ birinji orny eýeleýär. Ýöne IJÖ-ň möçberinde olaryň paýy boýunça uly bolmadyk, syýahatçylyk hyzmatlaryny satmagyň hasabyna ýaşayan “kurort” ýurtlary öndebaryjy orny eýeleýärler.

Daşary ýurt syýahatçylarynyň özüne çekiji baş sebiti Ýewropa bolmagyna galýar. Onuň döwletleriniň arasynda “uly üçlük” – Ispaniýa, Fransiýa we Italiýa has tapawutlanýarlar.

Aziýada Malaýziýa, Taýland, Hytaý, Demirgazyk Amerikada – ABŞ, Latyn Amerikasynda – Meksika syýahatçylary has köp kabul edýärler. Türkmenistanda hem syýahatçylygy ösdürmäge uly üns berilýär. Ýurt Baştutanymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen “Awaza” halkara syýahatçylyk zonasy döredilýär.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türkmenistanyň daşary söwdasynda haýsy ýurtlar esasy orun eýeleýär? Daşary söwdanyň düzümi nämeden ybarat?
2. Halkara syýahatçylygynyň esasy merkezleriniň we şäherleriniň atlaryny depderiňize ýazyň we sudur kartada belläň.
3. Maglumatlaryň esasynda ykdysady ösüş derejesi boýunça dürli toparlara girýän döwletleriň birnäçesiniň daşary söwdasynyň düzüminiň sanawyny depderiňize ýazyň.

V. BAP

UMUMYADAMZAT (GLOBAL) MESELELERI

§63. Dünýäde parahatçylygy saklamak, ekologik, demografiki meseleler

Öz häsiýeti boýunça umumyadamzat (global) meseleleri dürlidir. Olaryň ählisi adamzadyň we onuň ýaşamagynyň geografiki bütewüligi ideýasy bilen içinden geçýär. Olara öňi bilen şu aşakdakylar degişlidir: 1) ýaragsyzlanmak we dünýäde parahatçylygy saklamak; 2) daşky gurşawyň hapalanmagy bilen baglanyşykly ekologiki meseleler; 3) ösýän döwletlerde ilatyň sanynyň çalt artmagy bilen baglanyşykly demografiki meseleler; 4) gowşak ösen ýurtlaryň aglabasynda millionlarça adamlara iýmit ýetmeýänligi sebäpli açlykdan ejir çekmegi bilen baglanyşykly azyk üpjünçiligi meseleleri; 5) tebigy baýlyklaryň çäkliligi sebäpli ýüze çykýan energetiki we çig mal ýetmezçilik meseleleri; 6) öňki koloniýalaryň yza galaklygyny ýeňip geçmek meseleleri; 7) biologik önümliliginiň azalmagy we hapalanmagy bilen baglanyşykly Dünýä okeanynyň meseleleri.

Ýöne global meseleler ýokarda sanalyp geçilenler bilen çäklenmeýär, hakykatda olaryň sany has köpdür. Kä halatlarda olara betbagtçylykly tebigy hadysalar, urbanizasiýanyň çendenaşa ösmegi, medeniýetiň we ruhy gymmatlyklaryň çökgünligi, häzirkizaman dünýäsinde demokratiýanyň ýetmezçiligi, maşgalada ýokary ahlaklylygyň ýitirilmegi, howply keselleriň (rak we SPID) ýaýramagy we beýleki meseleleri hem girizýärler.

Ol ýa-da beýleki umumyadamzat meseläniň adamzat ýaşayşyna ýetirýän howpunyň derejesi birmeňzeş däldir. Ýöne häzirk wagtda olaryň barha ýitileşýänligi şübhesizdir. Şunlukda hiç bir döwlet, onuň nähili derejede ykdysady taýdan kuwwatlylygyna garamazdan, bu meseleler bilen özbaşdak

göreşip bilmeýär. Diňe parahatçylyk şertlerinde, ähli döwletleriň özara ylalaşykly hereketi, diňe umumy özara garaşlylygyň we ilkinji orunda umumyadamzat wezipeleriniň öňe sürülmegi halklara ertirki güne ynam döretmäge, sosial we ykdysady betbagtçylyklaryň önüni almaga, netijede bolsa tebigat bilen sazlaşykly ýaşamaga mümkinçilik berer.

Dünýäde parahatçylygy saklamak. Adamzadyň taryhyna harby dawalaryň tükeniksiz zynjyry hökmünde garamak mümkin. Diňe geçen XX asyrdaky kiçi ýa-da ýerli ähmiýetli uruşlaryň, ýagny sebit dawalarynyň 200-den gowragy bolup geçdi.

Sebit dawalarynyň kartasy örän giňdir. Häzirki wagtda “gyzgyn nokatlaryň” köpüsi Afrikada, Günorta we Günorta-Gündogar Aziýada, Ýakyn Gündogarda jemlenendir. Owganystandaky, Yrakdaky, Tropiki Afrika ýurtlaryndaky gan döküşikli dawalar köp ýyllardan bäri dowam edýär.

Sebitiň dawalar diňe bir tükeniksiz adam pidalaryna getirmeýär. Olar garyplyk we açlyk meselelerini çözmek, bilimi we saglygy saklaýyşy ösdürmek üçin peýdalanylýan boljak örän uly maddy baýlyklary ozona siňdirýär.

Dünýäde şu günki ýaly hiç mahal şeýle köp ölüm getirýän ýaraglar toplanmandy: planetanyň her bir ýaşajysyna düşýän partlaýjy maddalaryň mukdary ähli janly –jandary birnäçe gezek gymmaga ýeterlikdir.

Ýaraglanmak her ýylda adamzadadan 1 trln. dollar serişdäni talap edýär. Bu bolsa Beýik Britaniýa ýaly uly döwletiň milli girdeýjisine barabardyr. Dünýä döwletleriniň goşunlarynda öndürijilikli zähmetden aýrylan 25 mln adam meşgullanýar. Bu bolsa GFR ýaly döwletiň ähli ykdysady işjeň ilatyna deňdir. Bularyň ählisi adamzadyň durmuş-ykdysady potensialyny beýleki global meseleleri çözmegiň mümkinçiliklerini peseldýär.

Ekologik meseleler. Ekologiki meseleler – jemgyýet we tebigatyň özara gatnaşygynyň, daşky gurşawyň saklanyp

galmagynyň meseleleridir. Müňýyllyklaryň dowamynda adam öz tehniki mümkinçiliklerini hemişe artdyryp, biologiki deňagramlylygy goldamak zerurlygyny ýatdan çykaryp, tebigata gatyşmagyny güýçlendirdi.

Daşky gurşawa antropogen agram salmak, esasan XX asyryň ikinji ýarymynda has artdy. Biziň planetamyzda ilatyň sanynyň üzü-kesil artmagy, senagat önümçiliginiň ösmegi we urbanizasiýanyň çaltlanmagy netijesinde hemme ýerlerde hojalyk taýdan agramyň ekologiki ulgamlaryň öz-özünü arassalamak we täzelemek ukybyndan ýokary geçip başlady. Şeýlelikde, jemgyýet we tebigatyň arasyndaky özara gatnaşyklarda hil taýdan uly özgeriş bolup geçdi. Şonuň netijesinde biosferada maddalaryň tebigy aýlanyşygy bozuldy, adamlaryň häzirki we geljekki nesilleriniň saglygy howp astyna düşdi.

Häzirki wagtda ekologiki meseleler diňe bir ýitileşmän, eýsem köptaraplydyr. Ol maddy önümçiligiň ähli pudaklarynda ýüze çykyar we planetanyň ähli sebitlerine mahsusdyr.

Biziň daşymyzy gurşap alyan tebigatdaky deňagramlylyk bozulýar. Tokaýlaryň ýok edilmegi howply möçberlere ýetdi. Her ýylda Ýeriň ýüzünden tropiki tokaýlaryň 11 mln hektary ýok bolýar. Tropiki tokaýlaryň iki esasy dünýä giňişlikleriniň – Amazoniýanyň we Günorta-Gündogar Aziýanyň tokaýlarynyň çalt ýok edilmegi bolup geçýär. Bu sebitlerde tokaýlar öri meýdanlaryny giňeltmek, şeýle-de sellýuloza – kagyz önümçiligini ösdürmek, gymmatly agaçlary eksport etmek maksady bilen köpçülikleýin çapylýar. Bularyň hemmesi tropiki tokaýlaryň ummasyz genefondynyň ýok bolmagyna, uly etraplaryň suw düzgüniň bozulmagyna, olaryň “planetanyň öýkeni” hökmünde ornunyň peselmegine alyp barýar. Aram giňişlikleriň tokaýlary-da işjeň ýagdaýda çapylýar.

Bu mesele bilen utgaşykly ýagdaýda çölleşme hadysasy hem bolup geçýär. Ol her ýylda oba hojalyk önümçiliginde 6

mln. ga töweregi ýerleri aýlanyşykdan aýyrýar. Çölleşme hadysasy esasanda Saharanyň we sawannalaryň galtaşýan çäklerinde ýerleşýän Afrikanyň Sahel ýurtlarynda güýçli ýüze çykýar. Onuň esasy sebäbi Afrikanyň tropikleri şertlerinde topragy peýdalanmagyň ýalňyş we yza galak (ekstensiw) usullarynyň netijesidir. Şeýle hem mallary artykmaç bakmak we onsyz hem ösümlige garyp meýdanlaryň ösümligini odun taýýarlamak maksady bilen ýok edilmegi, öz zyýanly täsirini ýetirýär. Sahel gurakçylyklary afrikalylaryň millionlarçasynyň açlyk çekmegine sebäp bolýar.

Dünýäniň köp döwletleri suw baýlyk üpjünligi ýaly uly meselelere sezewar bolýarlar. Ol diňe bir suwuň mukdar taýdan ýetmezçiligi däl-de, eýsem arassa agyz suwunyň gytçylygy bolup durýar. Her ýylda suw çeşmelerine arassalanmadyk hapa suwlaryň ummasyz mukdary gelip düşýär. Dünýäniň has hapаланan derýalarynyň we kölleriniň arasynda Dunaý, Reýn, Sena, Missisipi, Wolga, Dnepr, Ladoga köli, Balhaş we başgalar tapawutlanýarlar.

Planetanyň her bir ýaşajysyna her ýylda 20 t golaý mineral çig maly gazylyp alynýar. Onuň 97-98%-i galyndy görnüşinde soňra topraga, suwa, howa düşýär. Daşky gurşawa düşýän galyndylaryň we hapalaýjy maddalaryň massasy takmynan 40 mlrd. t ýetdi. Daşky gurşawyň hapаланmagy adamlaryň ömrüni we saglygyny, ösümlik we haýwanat dünýäsiniň ýaşamagyny howp astyna salýar. Meselem, kükürdiň ikili okisi we azodyň okisi bilen hapаланmak topragy we suw örtügini zäherleýän, tokaýlary ýok edýän kislotaly ýagışlar ýaly hadysalaryň ýüze çykmagyna getirýär. Olar diňe ABŞ-da we Günbatar Ýewropada 30 mln. ga tokaýlaryň ýok bolmagyna getirdi. Atmosferada saklanýan uglerodyň ikili okisi ýeri aşa gyzmaklykdan saklap, adamyň, ösümliğin we haýwanlaryň durmuşynda uly orun oýnaýar. Ýöne adamyň hojalyk işi – öňi bilen ýangyjyň ägirt uly möçberiniň ýakylmagy – tebigatda CO₂ deňagramlylygyny bozdy. Bu,

alymlaryň köpüsiniň pikirine görä, parnik effekti diýlip atlandyrylýan hadysanyň – klimatyň görnetin ýylamagy, buzluklaryň eremeği, Dünýä ummanynyň suwunyň derejesiniň galmagy ýaly hakyky howpyň döremegine getirýar.

Soňky ýyllarda ýene-de bir ekologiki howp – stratosferanyň ozon gatlagynyň dargamagy ýüze çykdy. Ol esasan-da Antarktidanyň asmanynda (“ozon deşigi” diýlip atlandyrylýan) has aýdyň ýüze çykdy. Ozonyň ýokarlandyrylan düzümi bilen tapawutlanýan bu gatlak ýeriň üstüni Günüň artykmaç ultramelewşe şöhlemenmesinden goraýar. Ozon gatlagynyň dargamagynyň sebäbi – sowadyjy enjamlarda aerozollar görnüşinde freonlaryň (florhloruglewodorodlar) önümçiliginiň we peýdalanylyşynyň görnetin artmagydyr. Emma alymlaryň bir bölegi freonlaryň ozon gatlagyna täsirine ynandyryjy delil ýokdugyny we bu ýerde gep maddalaryň aerazol dargadyjy işinde däl-de, eýsem atmosferada bolup geçýän hadysalarda diýip hasap edýärler.

Häzirkizamanyň ekologiki meselelere, şeýle hem uly şäherlerde adamlaryň durmuş şertleriniň ýaramazlaşmagyny, Dünýä ummanynyň hapalanmagyny goşmak bolar.

Şeýlelikde, daşky gurşawyň bozulmagynyň global netijeleri ähli döwletlere degişlidir, sebäbi ekologiki meseleler döwlet araçäklerini “aňşyрмаýar”. Şonuň üçin-de olar diňe giň halkara hyzmatdaşlygy esasynda çözülip bilner. Bu ugurda hereket etmek bilen, BMG halkara resminama – “Tebigaty goramagyň Bütündünýä strategiýasyny” kabul etdi.

Demografiki meseleler. Dünýäde häzirki ýüze çykýan demografik ýagdaýlar, esasan hem ösýän döwletlerde ilatyň kadalaşdyrylmaýan, öz akymyna goýberilen ösüşi umumyadamzat meselesi hökmünde häsiýetlendirilýär. Şonuň netijesinde ösýän döwletlerde: a) işlenip bejerilýän oba hojalyk yerleriniň ilatyň jan başyna düşýän meýdany kem-kemden azalýar. Ekinlerden alynýan hasyl haýal artýar. Bu bolsa azyk üpjünçilik meselesini ýitileşdirýär; b) durmuş-ykdysady taýdan

gowşak ösen döwletlerde ýaşaýşy üpjün edýän ulgam ýaramazlaşýar. Bu döwletlerde energiýany sarp etmekde, kadaly sanitar-gigiýena şertlerini ýola goýmakda, ilatyň gündelik sarp edýän önümlerini öndürmekde we ş. m. yzagalaklyk dowam edýär; ç) meýdan-çäkler boýunça ilatyň gürlüginin barha artmagy zerarly daşky gurşawyň zaýаланmagy (esasan-da Hindistanda, Bangladeşde we beýleki gür ilatlaşan ýurtlarda) bolup geçýär; d) ykdysady taýdan ösen döwletlerde adamlaryň “garraşmak” hadysasy (ilatyň umumy sanynda garry adamlaryň paýynyň artmagy) sebäpli zyýanly netijeler ýüze çykýar; e) dürli sebäplere görä dünýäde syýasy durnuksyzlygyň (dartgynlylygyň) ösmegi dowam edýär.

Häzirki dowam edýän durmuş-ykdysady şertlerde bu meseleler diňe bir açlygyň we işsizligiň artmagyna getirmän, eýsem tebigatyň dikeldip bolmajak ýagdaýda hapalanmak howpunyň artmagyna, uly şäherlerde adamlaryň çendenaşa köp toplanmagyna we şoňa baglylykda dürli durmuş oňaýsyzlyklarynyň, işsizligiň, neşekeşligiň, jenaýatçylygyň ösmegine eltýär, adam ahlakynyň pese gaçmagyna getirýär. Dünýäniň dürli sebitlerinde häli-şinde ýüze çykýan tebigy betbagtçylyklar (gurakçylyk, suw joşmasy we ş. m.) sebäpli iýmit ýetmezçiligi, ýaramaz sanitariýa şertler we çendenaşa gür ilatlaşmak ýagdaýlarynda açlygyň we ýokanç keselleriň ýaýramagyndan adamlara köpçülikleýin gyrylmak howpy abanýar.

BMG-nyň çaklama hasaplamalaryna görä 2050-nji ýylda dünýäniň ilaty 9,3 mlrd. adama ýeter. Şunlukda ilatyň çalt artmagy ösen döwletlerde däl-de, ösýän döwletlerde dowam edýär.

Ýer şary onlarça mlrd. adamy azyk bilen üpjün etmäge ukyply. Muňa garamazdan biziň günlerimizde dünýäniň ilatynyň 1/6 bölegi iýmit ýetmezçiligine sezewar bolýar. Ylmyň we tehnikanyň häzirki ösen döwründe, iýmit ýetmezçiligi we öňi bilen-de ösýän döwletlerde beýleki ýüze çykan durmuş

meseleleri alymlarda we hünärmenlerde ynjalyksyzlyk döredýär. Durmuş-ykdysady yzagalaklygy ýeňip geçmezden ilatyň sanynyň mundan beýläk-de çalt artmagy olarda garyplygyň has-da güýçlenmegine getirer. Ine, näme üçin häzirki zaman dünýäsinde demografiki ýagdaýlara edil ekologik, azyk üpjünlik, energetik we beýleki meselelere garalyşy ýaly, çynlakaý çemeleşmek talap edilyär.

Ykdysady taýdan ösen ýurtlar barada aýdylanda bolsa, olaryň esasy böleginde ilatyň ösüş bady has hem haýallady. Olaryň käbirlerinde bolsa (GFR, Awstriýa, Beýik Britaniýa, Bolgariýa we baş.) tebigy köpeliş eýýäm nola deňdir. Şeýlekde, bu döwletlerde käbir demografiki kynçylyklar döreýär. Olaryň biri-de dogluşyň derejesini ýokarlandyrmagyň zerurlygydyr.

Dünýäde häzirkizaman demografiki ýagdaýlaryň häsiýetli aýratynlyklarynyň biri soňky ýyllarda kolonializm zulumyndan boşan döwletleriň esasy böleginiň demografiki geçiş basgançagyna (fazasyna) düşmegidir. Demografiki geçiş diýilip ilatyň üznüksiz köpelişiniň täze progressiw (oňaly) görnüşine, ýagny dogluşyň we ýogalyşyň (tebigy artyşyň) ýokary derejesinden pes derejesine geçilmegine düşünilýär.

Emma demografiki geçiş entek ýaş, garaşsyz döwletleriň hemmesinde başlanmady. Afrikanyň, Aziýanyň, Latyn Amerikasynyň köp ýurtlary bu hadysanyň çäginde daşarda galýarlar. Olarda ilatyň ortaça ýyllyk ösüşi entek ýokarydyr (25-30% töweregi). Bu ýurtlarda ilatyň arasynda täze demografiki syýasatyň geçirilmegine ýeterlik üns berilmeýär.

Ösýän döwletlerde ilatyň ösüş badyny peseltmäge gönükdirilen işjeň demografiki syýasaty geçirmegiň ýollary nähili?

Birinjiden, bu köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üstü bilen täze demografiki syýasatyň maksatlaryny wagz etmegi kämilleşdirmek. Ikinjiden, göwreliligiň önüni alyş serişdelerini giňişleýin ýaýratmak we olaryň netijeliligini

ýokarlandyrmak. Üçünjiden, ilatyň maddy-hal ýagdaýyny, ýaşaýyş şertlerini gowulandyrmak. Dördünjiden, ilatyň sowatlyk derejesini ýokarlandyrmak zerurdyr.

Bu meseläniň oňaly çözülmegi üçin bütin adamzat jemgyýeti uly alada edýär. Sebäbi her bir ýurduň ykdysadyýetiniň ösüşi we ilatyň ýaşaýyş-durmuş derejesi şol umumydünýä meselesiniň sebitleriň we döwletleriň çäginde dogry çözülmegine bagly bolup durýar. Bu ugurda dünýäniň döwletleriniň aglaba köpüsinde önjeýli işler alnyp barylýar. Halkara guramalary ilat meseleleriniň has ýitileşen sebitlerinde we aýry-aýry ýurtlarynda degişli işleri utgaşdyrmak babatda çäreleri geçirýärler.

Ilat ösüşiniň örän derwaýysdygyny göz önünde tutup BMG 1994-nji ýylda Ilat we Ösüş meseleleri boýunça Halkara Kair (Ýegipet) Maslahatyny geçirdi. Şol maslahatda dünýäniň 180-den gowrak döwleti, şol sanda Türkmenistan, geljekki 20 ýyl üçin Ilat we ykdysady Ösüş boýunça Hereketleriň Maksatnamasyny kabul etdiler. Şol Maksatnamada ösýän döwletlerde demografiki ösüşi kadalaşdyrmak üçin öňi bilen olaryň durmuş-ykdysady yzagalaklygyny ýeňip geçmek boýunça wezipeler goýulýar. Sebäbi diňe şol esasyda ilat ösüşinde garaşylýan netijelere ýetmek mümkindir.

§64. Umumyadamzat meseleleriniň beýleki görnüşleri
Azyk üpjünlik meseleleri. Bu mesele ilatyň köpelişiniň azyk önümleriniň öndürilmegi bilen deňeşdirilende öňe gidýän ösüşi netijesinde ýüze çykýar. Bu bolsa: 1) açlyk çekýänleriň, doly ýagdaýda ýymitlenmeyänleriň (esasan-da Afrikada) sanynyň artmagyna; 2) oba hojalyk landşaftlaryna antropogen yüküň (agramyň) artmagyna we ekerançylyk ýerleriniň azalmagyna; 3) uly medeni-taryhy sebitleriň çäginde ilatyň ruhy – fiziki ýagdaýynyň ýaramazlaşmagyna; 4) dünýäde

dawa-jenjelleriň döremek mümkinçiliginiň artmagyna we ş.m. gürrüňsiz getirip biler.

Her ýylda planetanyň ilaty takmynan 85-90 mln. adama artýar. Azyk önümleriniň öndürilmegini artdyrmagyň mümkinçilikleri bolsa çäkli bolmagyna galýar. Ylymyň we tehnikanyň gazananlaryny oba hojalygyna ornaşdyrmagyň hasabyna soňky onýyllyklarda däne önümçiligini has artdyrmaga mümkinçilik berdi. Şeýlede bolsa dänäniň öndürilişi entek ýeterlik däldir. Azyk gorralary (ätiýaçlyklary) barha kemelýär. Deňizleriň balyk gorralary azalýar.

Häzirki wagtda Dünýäde açlykdan we doýa garmy doýmazlykdan 1 mlrd. adam ejir çekýär. Şonuň üçin-de barha artýan ilaty hemişe azyk bilen üpjün etmek – iň wajyp global meseleleriniň biri bolup durýar.

Azyk ýetmezçiliginden ejir çekýän ilatyň esasy böleginiň toplanan sebitleri dünýä kartasynda giň meýdan-çäkleri tutýar. Ol giň zolak bolup ekwatoryň iki tarapyndan hem Afrikanyň, Günorta – Gündogar Aziýanyň hem-de bölekleyin Latyn Amerikasynyň ösýän döwletleriniň üstünden uzalyp gidýär.

Ösýän döwletlerde adatça haýsy hem bolsa bir azyklyk önümi agdyklyk edýär, bu bolsa ýymite birgörnüşlilik häsiýetini berýär. Meselem, Günorta we Günorta- Gündogar Aziýa ýurtlarynda- şaly, Afrikanyň sawannalar zonasynda - sorga, tokaýlar zonasynda –köki miweliler we ş.m.

Arassa ösümlik rasionyň organizmiň fiziologiki talaplaryny ödemeyänligini hasaba almak bilen, ösýän döwletleriniň ilatynyň 70%-e golaýy doly däl ýymitlenişe eýedir. Hut rasionyň düzümini deňeşdirmekde industrial taýdan ösen we ösýän döwletleriň arasynda uly aratapawutlar görünýär (maldarçylyk önümleriniň sarp edilişi ABŞ-da ösýän döwletlere garanyňda 5 esse ýokarydyr).

Şeýlelik bilen azyk meselesi diňe bir baýlyk we syýasy mesele däldir. Onuň köki – öňki koloniýalaryň

yzagalýklygynda we olaryň oba hojalygynyň ýöritelişinde we zähmetiň häzirkizaman halkara bölüniş ulgamyndadyr.

Azyk meselelerini çözmegiň ýollary. Işlenip bejerilýän ýerleriň artdyrylmagy azyk ýetmezçiliginden çykmagyň ýoly bolup bilmez. Adam başyna hasaplanylanda ol dünýäde takmynan 0,25 ga barabardyr. Ösýän döwletlerde çölleşme, suwarymly etraplarda ýuwulma we şorlaşma zerarly topragyň hiliniň ýaramazlaşmagy ýagdaýynda bu görkeziji has hem azalýar – 0,2 ga. Käbir döwletlerde ekerançylyk üçin ýaramly boş (erkin) ýerleriň gorunyň (fondynyň) eýýäm 90%-den gowragy eýýäm peýdalanylýar (Hindistan, Bangladeş) we tükenmek çägene ýakynlaşdy.

Ösýän döwletleriň oba hojalygynyň ýokary göterilmegi – uzak möhletleýin we toplumlaýyn wezipedir. Ol diňe daşyndan berilýän kömegiň hasabyna çözülip bilinmez we olaryň öz hususy güýçlerine daýanmaklary zerur. Onuň üçin: birinjiden, durmuş ulgamynda we oba hojalygynda özgertmeleriň geçirilmegi, agrar gatnaşyklaryň eýýäm öz möwüritini ötüren feodal görnüşleriniň doly ýok edilmegi zerur; ikinjiden, oba hojalygynda ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny ösýän döwletlere ornaşdyrmak; üçünjiden suwarymly ýerleriň möçberini artdyrmak, oba hojalygynyň çaltlandyrylan ösüşini üpjün etmek zerurdyr.

Şeýle ýoluň hakykatdygyny Aziýa döwletleri subut edýär. Olarda soňky 20 ýylyň içinde ekin meýdanlary 1,4 esse, dänäniň ýygnaýyşy bolsa 3 esse artdy. Hindistan, Indoneziýa, Tayland öz-özünü däne bilen üpjün etmek derejesine ýetdiler. Bu ýurtlarda suwaryş ulgamlaryny kämilleşdirmegiň hasabyna ýylda üç hasyl ýygnaýarlar. Şaly bilen utgaşdyrylýan, çalt ýetişýän bugdaýyň öleşdirilmegi uly ähmiýete eýe boldy.

Häzirkizaman ylmy dünýäde azyk ätiýaçlyklarynyň artdyrylmagy üçin uly mümkinçiliklere eýedir. Bu: 1) ýerleriň hasylygyny ýokarlandyrmak (eger-de Günbatar Ýewropadaky bar bolan hasylylyk derejesine ýetirilse, onda 10 mlrd-dan hem

has köp adamy eklemek mümkin); 2) deňiz we okean suwlarynyň biologiki önümliligini ýokarlandyrmak; 3) organiki massalaryň fotosintezi üçin gün energiýasyny has netijeli peýdalanmak; 4) oba hojalyk ekinleriniň görünüş hilini gowulandyrmak we mallaryň has önümlü tohumlaryny girizmek üçin genetikanyň we seleksiýanyň gazananlaryny giňişleýin peýdalanmak.

Şeýlelikde, dünýäde azyk üpjünçilik meselesi ýiti bolmagyna galýar. Ol azyk önümleriniň gytçylygynda we olaryň ýeterliksiz kaloriýalylygynda, vitaminleriň we haýwanat gelip çykyşly beloklaryň ýetmezçiliginde ýüze çykýar. Azygyň öndürilýän we sarp edilýän esasy etraplarynyň we açlykdan ejir çekilýän etraplaryň arasynda düýpli tapawut bar. Bütindünýä azyk meselelerini çözmegiň has ygtybarly ýoly açlyk çekýän ýurtlaryň özlerinde - Aziýa, Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlarynda azyk önümlerini öndürmegi artdyrmagy gazanmakdyr.

Energetika we çig mal meseleleri. Bu umumyadamzat meselesi öňi bilen planetanyň möhüm organiki we mineral – çig mal baýlyklarynyň çäkliligi bilen baglanyşdyrylýar. Soňky ýyllarda peýdalanmaga elýeterli nebitiň we gazyň gorlarynyň gutarmagynyň mümkindigi, beýleki möhüm baýlyklaryň: demir we mis magdanlarynyň, nikelň, marganesň, alýuminiýiň, hromyň we ş.m. azalýandygy baradaky howsalaly pikirler aýdylýar.

Dogrudan-da, baýlyklaryň doly tükenmegi barada entek aýtmak ir (gözleg işleriniň giňeldilmegine baglylykda käbir baýlyklaryň ýüze çykarylan gorlary artýar), ýöne bu ýüzleý ynjalmary. Häzirki wagtda bütin dünýäde az gorly ýa-da barmasy kyn bolan çylşyrymly tebigy şertli etraplarda ýerleşýän çig-mal çeşmelerine geçmek amala aşyrylýar. Bu bolsa olary gazyp almagyň gymmatyny artdyrýar. Meselem, Dünýä ummanynyň şelf (ýalpak) böleginde buraw platförmalaryny peýdalanmak esasynda nebiti çykarmak Ýakyn

Gündogaryň baý nebit kânlerinden has gymmat düşýär. Köp ýurtlarda nebit we gaz üçin burawlamak eýýäm 5-6 km çuňlukda geçirilýär. Baýlyklaryň azalmagy olary tygşytly ulanmak syýasatyny işläp düzmegi, ikinji derejeli çig maly giňden peýdalanmaga mejbur edýär.

Şu gün dünýäniň energetika ulgamy energiýanyň dikeldip bolmaýan çeşmelerine-organiki we mineral ýangyçlaryna, şeýle hem derýalaryň energetiki mümkinçiliklerini peýdalanmaga we atom energiýasyna esaslanýar. Esasy energiýasaklaýjylar hökmünde nebit, gaz, kömür peýdalanylýar. Ýakyn geljekde energetikanyň ösüşi energiýagöteijileriň gowy baglanyşygyny gözlemek, öňi bilen-de suwuk ýangyjyň paýyny azaltmaga geçmek bilen baglanyşyklydyr.

Adamzat şu gün geçiş döwrüne-çäkli bolan (nebit, gaz, kömür) organiki tebigy baýlyklara esaslanýan energetikadan, unuman gutarmaýan energiýa çeşmelerini ulanmaga (ýadro energiýasy, gün radiýasiýasy, Ýeriň ýylylygy we ş.m.) geçýär diýip aýtmak bolar. Bu döwür üçin, şeýle hem energiýa tygşytlajy tehnologiýalary ösdürmek we adamyň hojalyk işiniň ähli ugurlarynda energiýany hemme taraplaýyn tygşytlamak häsýetlidir.

Düýäde atom energetikasy uly gerim bilen ösýär. Häzirki wagtda AES-ler 40 döwletde işleýär ýa-da gurulýar. Olar ýurtlaryň köpüsinde elektroenergetikanyň uly çeşmesine öwrülýär.

Emma dünýäde atom energetikasyny ösdürmäge garşy çykyş edýän işjeň jemgyýetçilik hereketleri-de bar. AES-leri gurmaklygy gadagan etmekligi ündeýänleriň tarapdarlary delil hökmünde Ukrainadaky Çernobyl atom elektrik stansiýasynda bolup geçen betbagytçylygy, şeýle-de atom elektrostansiýalaryň asyrlaryň dowamynda saklanmaly bolan galyndylaryny ýok etmek babatda entek çözülmelik meseleleri getirýärler. Şunlukda ýer yranmalary bolan ýagdaýynda radio

işjeň galyndylar Ýer ýüzüne ýaýramaz ýaly, olary saklaýan desgalar (hranilişeler) geologiki nukdaý nazardan örän ygtybarly bolmalydyr.

Atom energetikasyny ösdürmegiň tarapdarlary bolsa, onuň energiýa almagyň häzirki beýleki usullaryna garanynda ekologik taýdan has arassadygyny belleýärler. AES-ler atmosferany hapalamaýar, ýadro ýangyjynyň gorralary bolsa (nebitiň we gazyň gorralaryndan tapawutlylykda) has uludyr. Betbagytçylyklaryň bolmak mümkinçiligini aradan aýyrmak üçin diňe atom elektrostansiýalarynyň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmak zerur. Şu gün dünýäde energiýanyň alternativ çeşmeleri diýilip atlandyrylýan çeşmelere uly umyt bildirilýär, olaryň artykmaçlygy energetiki baýlyklaryň dikelyänligidir. Meselem, Kaliforniýadaky (ABŞ) gün elektrikstansiýasy eýýäm beýlekilerden pes bolmadyk ykdysady görkezijilere eýedir. Gün energiýasyny peýdalanmagyň mümkinçilikleri Türkmenistan üçin-de örän uludyr. Döwletleriň käbirlerinde ýeliň güýjini peýdalanýan energoenjamlar, gaýtgyň we geotermal elektrostansiýalar (Italiýada, Islandiýada, Täze Zelandiýada, Ýaponiýada, Russiýada) döredildi. Ýöne alternativ çeşmeleriň esasynda energiýa üpjünlik häzirikçe kömür, nebit, gaz, atom energiýasy bilen deňeşdirilende entek has gymmat düşýär. Şonuň üçin ýakyn geljekde olaryň energiýa üpjünligindäki orny pes bolmagyna galýar.

Şu günüň gün tertibinde-wodorodyň we termoyadro sinteziniň energiýasyny peýdalanmak wezipesi durýar.

Soňky ýyllarda ýitileşen energetika we çig mal meselesi dürli derejede dünýäniň ähli döwletlerine degişlidir. Olar bütindünýä häsiýetine eýe boldy. Dogrudan hem, olaryň ýüze çykmagynyň derejesi planeta boýunça energetika we çig mal baýlyklarynyň gorralarynyň ýerleşişine, şeýle-de döwletleriň industrial ösüş derejesine baglydyr.

Senagat taýdan ösen döwletleriň çig mala we energiýa bolan talaplary esasan ösýän ýurtlarynyň hasabyna

kanagatlandyrylýar. Meselem, Ýaponiýanyň nebiti, boksitleri, ýadro ýangyjyny daşyndan getirmäge garaşlylygy 100 %-e ýetýär. Günbatar Ýewropa ýurtlary demir magdanynyň, misiň we ş.m. esasy bölegini daşyndan getirýärler. Hatda beýlekilere garaňda çig mal we ýangyç bilen has gowy üpjün bolan ABŞ hem demir magdanynyň 35 %-ni, boksitleriň 88 %-ni, nebitiň 40 %-e golaýyny başga ýurtlardan getirýär. Şunlukda bu döwletleriň üçünji dünýä döwletlerine energiýa we çig mal garaşlylygy kemelmän, eýsem artýar.

Köp ýurtlarda energiýany we çig maly tygşytlamak üçin uly tagallalar edilýär. Şu gün dünýäde peýdalanylýan metallaryň-aýuminiň, misiň, sinkiň, gurşunuň we galaýynyň-ähli peýdalanylýan massasynyň 1/3 töweregi eýýäm galyndylardan we ikinji derejeli çig mallardan alynýar. Käbir döwletlerde energiýany tygşytlamak we energiýanyň alternativ çeşmelerini peýdalanmak boýunça döwlet maksatnamalary kabul edildi.

Şeýlelikde, baýlyklaryň çäkliligi, peýdaly gazma baýlyklaryň arzan gurlarynyň tükenýänligi adamzadyň önünde çig maly we energiýany berk tygşytlamak, täze energiýa tygşytlajy tehnologiýalary peýdalanmak zerurlygyny goýýar. Energetika we çig mal meselelerini çözmek üçin ähli döwletleriň tagallasy talap edilýär.

Ösýän döwletleriň yza galaklygyny ýeňip geçmek. Bu meseläniň goýulmagy ösýän döwletleriň onlarçasynyň gözgyny ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr; 1) ilatyň jan başyna düşýän girdeýjiniň örän pes bolmagy (kä halatlarda ýylda 300 dollardan hem az); 2) bilim we saglygy saklaýyş ulgamynyň has gowşak ösüş derejesi; 3) ilat üçin ýönekeý durmuş-ýaşayyş hyzmatlarynyň bolmazlygy; 4) işläp bejerýän senagatyň gowşak ösenligi; 5) uly möçberde maliýe karzlarynyň bolmagy we ş.m.

Adatça yzagalak ýurtlaryň toparyna öňi bilen Afrika döwletleri degişlidir. Bu ýerde has garyp diýlip atlandyrylýan

ýurtlaryň köpüsi (Burkina-Faso, Mali, Çad, Uganda, Burundi, Mozambik, Sudan we baş.) ýerleşýär. Olarda ýaşayyşyň derejesi garyplyk çäginde hem aşakdadyr.

Gowşak ösen ýurtlaryň yza galaklygynyň umumylaşdyrylan görkezijisi bolup olaryň ilatynyň ömrüniň ortaça dowamlylygy hyzmat edýär. Eger-de ösen döwletlerde ol 80 ýaş töweregi bolýan bolsa, onda Owganystanda, Gwineýada, Efiopiýada – 42 ýaş we ş.m. Yzagalaklyk beýleki global meseleler – demografiki, azyk, ekologik, saglygy goraýyş weş.m. bilen aýrylmaz baglanşyklydyr.

Jan başyna düşýän girdeýjiniň derejesi boýunça köp ösýän döwletleriň we öňde baryjy industrial ýurtlaryň arasyndaky tapawut örän ýokary (meselem, ABŞ we Efiopiýanyň arasynda ol takmynan 100:1). Şunlukda şol tapawut diňe bir kemelmän, eýsem tersine, artýar. Günbataryň ösen döwletlerine garanyňda 3 esse köp ilaty bolan ýaş döwletler senagat önümini 6 esse az öndürýärler.

Durmuşyň ähli ugurlarynda örän uly tapawutlar görünýär. Meselem, ylmy-tehniki ösüş döwründe “üçünji dünýäniň” 2 mlrd. töweregi oba ilaty nahar taýýarlamak we jaýlary ýylatmak üçin oduny peýdalanýarlar. Bu bolsa, belli bolşy ýaly tokaýlaryň çalt ýok edilmegine, ekologiki çökgünligiň ýitilişmegine getirýär.

Ösýän döwletleriň yzagalaklygynyň ýene-de bir delilnamasy ilatyň köpçülikleýin sowatsyzlygydyr. XXI asyryň başlarynda bu ýerde ýaşy 15 we ondan ulularyň her üçünjisi (1 mlrd. töweregi adam) sowatsyz, olaryň aglaba köplügi bolsa aýal-gyzlardyr.

Häzirki dowam edýän zähmetiň halkara bölünişi ösýän döwletler üçin oňaly däl. Ýaş döwletleriň köpüsi ýyl-ýyldan çig malyň eksportyny artdyrmak bilen, ykdysady taýdan ösen döwletleriň çig-mal ýapjasy bolmagyna galýar. Şunlukda çig malyň we ýangyjyň dünýä bazaryndaky bahasy yzygider peselýär, şol bir wagtyň özünde taýýar önümleriň bahasy bolsa

ýokarlanýar. Şonuň bilen ugurdaş ýagdaýda ösýän döwletleriň ösen ýurtlara maliýe bergileri hem artýar.

Emma ösýän döwletleriň ählisi bergidar däl. Diňe bir öz ululyklary we tebigy baýlyklary boýunça däl-de, eýsem durmuş-ykdysady ösüş derejsi, ilyatnyň jan başyna düşýän girdeýjiniň ululygy boýunça hem olaryň örän dürliudigini siz bilýärsiňiz. Şonuň üçin-de Kuweýit, Saud Arabystany, BAE we ş.m döwletler ösýän ýurtlar diýlip atlandyrylýandygyna garamazdan, indi “garyplyk guşaklygyna” girmeyärler. Ondan başgada, olar hat-da köplenç ýokary derejede ösen döwletlere-de karzlary (kredit) berýärler.

Ösýän döwletleriň durmuş-ykdysady yzagalaklygyny ýeňip geçmek, birnäçe nesilleriň ömri bilen ölçelýän, dowamly taryhy döwri talap eder.

Ýöne garyplykdan saplanmagyň birinji şerti ösýän döwletleriň özlerinde progressiw durmuş – ykdysady özgerişler, ylmy-tehniki ösüşiň gazananlaryny giňden peýdalanmak bolmalydygy gürrüňsizdir. Şunlukda, ykdysady ösüş bilen birlikde durmuş we medeni ugurlarda hem özgerişler möhümdir.

Üçünji dünýä döwletleriniň yzagalaklygyny ýeňip geçmeginiň ygtybarly şertleriniň biri-de dünýäde harby çykdaýjylaryň kemeldilmegi we tygşytlanan serişdeleriň şu döwletleriň halklaryna kömek hökmünde berilmegi bolup biler.

Şeýlelikde, planetanyň ilyatynyň ýarysyndan gowragyny özünde jemleýän ösýän döwletleriň yzagalaklygyny ýeňip geçmek wezipesi bütindünýä häsiýetine eýedir. Sebäbi ony diňe dünýä bileleşiginiň işjeň gatnaşmagynda çözüp bolýar. Ösýän döwletlerdäki häzirkі ýagdaý dünýä möçberindäki durmuş – ykdysady partlaýyş howpuny döredýär we beýleki global meseleleriniň ýitileşmegine getirýär.

Dünýä okeanynyň meseleleri. Dünýä okeanynyň tebigatdaky ähli janly organizmler üçin ähmiýeti örän ulydyr. Hut okeanda ýaşaýyş emele gelipdir. Ol onuň soňky ösüşini

özünň temperaturanyň kadalaşdyryjysy we kislorody öndürjisi hökmünde üpjün edýär. Dünýä okeanynyň mineral we biologik baýlyklaryny peýdalanmak gerimi hem artýar.

Umuman deňiz hojalygy dünýä hojalygyň beýleki pudaklaryna garanynda soňrak ýüze çykdy. Deňizde balykçylyk we awçylyk, suwotylary ýygmak we adamzat ýaşaýşynyň ilkinji günlerinden başlap name bilen meşgullanan bolsalar, ol entek deňiz hojalygy bolmandyr.

Tehnikanyň we tehnologiýanyň gülläp ösmegi, zähmetiň meýdan-çäk bölünişiniň geriminiň giňelmegi – bularyň hemmesi Okeanyň baýlyklarynyň hojalyk aýlanyşygyna giňden çekilmegine getirdi. Şonuň bilen baglanyşykly meseleleri bolsa global häsiýete eýe boldy. Olara okeanyň hapalanmagy, onuň biologik önümliligiň peselmegi, ummasyz mineral we energetiki baýlyklaryny özeleşdirmek we paýlanmak we beýleki meseleler girýär.

Dünýä okeanyny peýdalanmak esasanda soňky onýyllyklarda görmetin güýçlendi. Deňiz söwdasynyň göwrümi birnäçe esse artdy, gämileriň ululygy we ýük göterijiligi (esasanda tankerleriň) ýokarlandy. Dünýäniň gämi duralgalarynyň ýük aýlanyşygy artdy, uly gämi duralgalary – senagat toplumlary döredi. Öndürji güýçleriň deňze, deňiz kenaryna tarap süýşmegi Dünýä okeanynyň köp etraplarynda hojalyk agramyny artdyrdy.

Mekiska we Pars aýlaglarynyň, Demirgazyk deňziniň, Aýaskanyň kenar ýakalarynyň ýalpak böleginde (şelf) nebit we gaz çykarmak uly möçberlerde amala aşyrylýar. Şunlukda nebit, gaz gözlenilýän we gazylyp alynýan nebit platförmalarynyň sany kä halatlarda gury ýerdäkiden köpdür. Nebitiň deňiz kânleri eýýäm onuň dünýä möçberiniň 1/3 golaýyny berýär. Çig malyň beýleki görnüşleriniň gazylyp alnyşy şelfde däl-de, Dünýä okeanynyň çuň suwly etraplarynda alnyp barylýar.

Okeanyň biologiki baýlyklaryny çykarmak we gaýtadan işlemek çalt ösýär. Okean özünde biologiki deňagramlylyk üçin zyýansyz her ýylda 180-200 mln. tonna deňiz önümlerini bermäge ukuplydyr, ýagny onuň häzirki alynýşyny iki esse artdyrmaga mümkinçilik berýär. Ýöne ol şol baýlyklary açgözlük bilen däl-de, eýsem suwuň önümliligini köpeldip peýdalanmak şertlerinde mümkindir. Şeýle-de bolsa Okeanda deňiz önümlerini tutmak işinde ygtybarly halkara gözegçiliginiň bolmazlygy, okeanyň açyk böleginde täze etraplaryň haýal özleşdirilmegi, onuň çalt hapalanmagy azyk önümleriniň bu çeşmesiniň mümkinçiligini çäklendirýär.

Kenar sebitlere rekursion agram hem artdy. Orta ýer deňziniň dynç alynýan kenarlarynda we sanatoriýalarynda her ýylda 90 mln. çenli adam dynç alýar. Kenaryň köp bölekleri myhmanhanalaryň, pansionatlaryň we kurort zonasynyň beýleki edaralarynyň üznüksiz zynjyryna öwrüldi.

Intensiw hojalyk işi Dünýä okeanynyň barha artýan derejede hapalanmagyna getirdi. Oňa her ýylda 1 mln. tonna nebit (tankerleriniň we buraw platformalarynyň betbagtçylyklary, gämilerden nebitiň suwa dökülmeği, deňiz nebit promysellerinde ýitgiler) senagatyň we şäherleriň galyndylary, şol sanda agyr metallar we hatda radio işjeň galyndylar gelip düşýär. Dünýä okeanynyň çet gyraky deňizleri: Demirgazyk, Baltika, Orta ýer, Pars aýlagy has hapalanandyr.

Belli fransuz okean öwrenijisi Žak-If Kusto baryp 50-nji ýyllarda Dünýä okeanynyň hapalanmagynyň artmagy netijesinde onuň biologiki önümliliginiň görnetin peseljekdigini duydurupdyr. Bu çaklama doly hakykata öwrüldi: dünýäde balygyň we okaenyň beýleki önümleriniň tutulyşy XX asyryň ahyrynda 95-100 mln. derejesinde durgunlaşdy.

Deňiz balykçylygynyň meseleleri kenarýaka döwletleriň “ýkdysady zonalar” (200 mil zolagy) diýilip atlandyrylýany girizilenden soňra has çylşyrymlaşdy. Bu zonanyň häzirki

wagtda 140-150 mln. km² , ýagny dünýä okeanyňyň takmynan 40% meýdanyny tutýar. Kenarýaka döwletleri häzir bu zonalaryň baýlyklaryna örän uly hukuklara eýedirler.

Dünýä okeanyňyň meseleleri – bu bir wagtyň özünde ekologik, ykdysady, tehniki we durmuşy meseleleridir. Okeanyň geljegi adamyň olary nähili akyly başly çözjekdigine baglydyr. Şonuň üçinde Dünýä okeanyňyň meseleleri ony peýdalanmagy düzgünleşdirmek boýunça, geljekde onuň hapalanmagynyň önüni almak boýunça ylalaşykly halkara çärelerini talap edýär.

Soňky ýyllarda deňiz gurşawyny goramagyň halkara mehanizmi ýüze çykyp başlady. Onuň hapalanmagyny çäklendirýän birnäçe ylalaşyklary kabul edildi.

Global meseleleriň özara baglanyşygy. Ähli umumyadamzat meseleleri özara berk baglanyşykly bolup, bir düwüni emele getirýärler. Şunlukda artdyrylman aýdylanda parahatçylygy saklamak, ýadro urşunyň önüni almak meselesine birinji derejeli mesele diýmek bolar, sebäbi dünýäde ýaşaýyşyň saklanmagynyň özi şoňa baglydyr. Ol ýaraglanma gidýän ägirt uly serişdeleriň boşamagynyň beýleki meseleleriň üstünlikli çözülmegine şertler we serişdeler berjekdigi üçin hem meseleleriň iň möhümi bolup durýar.

Ekologik meseläni şertleýin ikinji orunda goýmak bolar. Sebäbi beýleki meseleler ýüzleý ýa-da gowy (meselem adamzadyň baýlyklar bilen doly ýa-da kemter üpjün bolmagy oňa bagly bolup biler) çözülip biliner, ýöne tebigata mundane beýläk äsgermezçilik bilen gatnaşyk etmek planetada ýaşaýyşy dowam etmegine uly howp salýar.

Demografik we azyk meseleleri özara, şeýle hem daşky gurşawy goramak bilen baglanyşyklydyr. Käbir döwletlerde maşgalany meýilleşdirmek açlykdan we doýa garmy doýmazykdan çalt dynmaga mümkinçilik berer. Oba hojalygynda ösüş bolsa, onuň häzirkizaman gurnalyşy daşky gurşawa täsiriň peselmegine getirer. Azyk we baýlyk

meselelerini ösýän döwletleriň yzagalaklygy bilen baglanyşdyrýarlar. Iýmitiň gowulanmagy we baýlyk, has takygy mineral çig mal mümkinçilikleriniň oýlanyşykly peýdalanylmagy ılatyň durmuş derejesiniň ýokarlanmagyna getirer. Dünýä okeanyny özleşdirmek hem beýleki meseleler bilen baglanyşýar. Onuň baýlyklaryny peýdalanmak çig mal, energetik we azyk meselelerini çözmäge kömek eder.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Umumydünýä meseleleri haýsylar? Häzirki wagtda dünýä jemgyýetçiliginiň önünde durýan beýleki meselelerden olaryň tapawudy nähili?
2. Dünýäniň haýsy döwletlerinde demografiki, azyk üpjünçilik, saglyk meseleleri has ýiti bolup durýar?
3. Dünýäniň ösen we ösýän ýurtlarynda umumydünýä ekologiki meseleleriň ýüze çykmagynyň we çözülmeginiň nähili baglanyşygy bar?
4. Döwürleýin neşirleriň esasynda dünýäniň ekologik, demografik meseleleri we olaryň dürli ýurtlarda çözülişi barada ýazmaça habarnama taýýarlaň we depderiňize ýazyň.

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, Halky söýmek bagtdyr. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedowyň Ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007

4. Gurbanguly Berdimuhamedow Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler 1-nji tom. Aşgabat, Türkmen döwlet neşiriýat gullugy, 2008
7. “Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry” Milli Maksatnamasy. Aşgabat, 2003
5. Войлошникова Н.А. Практикум по экономической и социальной географии мира. Москва, «Просвещение», 1988
6. Гладкий Ю.Н., Лавров С.Б. Экономическая и социальная география мира. Москва, «Просвещение», 1994
7. География мирового хозяйства. Под редакцией Б.Н. Зимина. Москва, «Наука», 1992, I-II части.
8. Постиндустриальное развитие капиталистических стран. Под редакцией Б.Н. Зимина. Москва, «Наука», 1996
9. Кузнецов А.П. География. Население и хозяйство мира. Москва, «Дрофа», 1999
10. Максаковский В.П. Экономическая и социальная география мира. Москва, «Просвещение», 2000
11. Максаковский В.П. Географический облик мира. Ярославль 1998, I-II части.
12. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства. Москва «МГУ», 1995
13. Родионова И.А. Политическая карта мира. География мирового хозяйства. Москва, Дрофа», 1999
14. Родионова И.А., Бунакова Г.М. Экономическая география. Москва, «Мысль», 1999
15. Любимов И.М. Общая политическая, экономическая и социальная география. Москва, «Гелиос АРВ», 2001

16. Алисов Н.В., Хорев Б.И. Экономическая и социальная география мира (общий обзор). Учебник. Москва, «Гардарики», 2004
17. Экономическая и социальная география мира в вопросах и ответах. Москва, «Просвещение», 2006.
18. География природных ресурсов. Методические разработки по дисциплине «Экономическая и социальная география мира». Саянск, 2005
19. Алаев Ю.Б. Социально-экономическая география. Терминологический словарь. Москва, «Мысль», 1983.
20. География. Краткий словарь школьника. Москва, Дрофа», 2001
21. Страны мира. Социально-экономический словарь. Минск, «Миринда» 2004.
22. Лавров С.Б., Гладкий Ю.Н. Всемирная география. Москва, Дрофа», 1998
23. Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных отношений. Москва «Прогресс», 1992
24. Наумов А.С., Холина В.Н. География населения и хозяйства мира. Москва, Дрофа», 1997
25. Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. Москва «Аспект Пресс» 1994.
26. Türkmenistanyň ýyllyk hasabat neşiri. Türkmenistanyň Statistika baradaky döwlet Komiteti. 2002-2006. Aşgabat, 2007

M A Z M U N Y

Giriş.....	7
I bap.Dünyäniň häzirkizaman syýasy kartasy.....	10
§1. Dünyäniň syýasy kartasynyň döreýi döwürleri.....	10
§2. Ýurtlaryň durmuş-ykdysady ösüşi boýunça görnüşleri (tipologiýasy).....	17
§3. Döwletiň territoriýasy we döwlet gurluşy. Halkara guramalary.....	22

II bab. Dünýäniň tebigy baýlyklarynyň geografiýasy. Tebigatyň we jemgyýetiň özara baglansygy.....	28
§4. Tebigy baýlyklar we ykdysady ösüş.....	28
§5. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Mineral baýlyklar.....	32
§6. Tebigy baýlyklaryň geografiýasy. Daşky gurşawyň hapalanmagy we ekologik meseleler.....	37
III bab. Dünýäniň ilaty.....	44
§7. Ilatyň sany we artyşy.....	44
§8. Ilatyň ýaş we jyns, milli düzümi. Ilatyň migrasiýasy.....	49
§9. Ilatyň dini aýratynlyklary. Ilatynyň ýerleşşi.....	56
IV bab. Dünýäniň hojalygynyň geografiýasy.....	60
§10. Dünýä hojalygy we zähmetiň halkara geografik bölünşi.....	60
§11. Ylmy-tehniki öwrülişigiň mazmuny we esasy ugurlary.....	65
§12. Hojalygyň ösüşine we pudaklaýyn düzümine, önümçiligiň ýerleşşine YTÖ- niň täsiri.....	69
§13. Ýangyç-energetika, dag magdan senagaty.....	73
§14. Işläp bejerýän senagatyň pudaklary.....	80
§15. Dünýäniň oba hojalygynyň geografiýasy.....	84
§16. Ösümlikçilik. Maldarçylyk pudaklarynyň geografiýasy.....	88
§17. Ulaglar ulgamy-maddy önümçiligiň üçünji esasy pudagydyr.....	92
§18. Dünýäniň ulaglarynyň pudaklarynyň geografiýasy.....	97
§ 19. Bütindünýä ykdysady gatnaşyklarynyň geografiýasy.....	101
V BAP. Umumyadamzat (global) meseleleri.....	107
§ 20. Dünýäde parahatçylygy saklamak ekologik, demografik meseleler.....	107

§ 21. Umumyadamzat meseleleriniň beýleki	
görnüşleri.....	115
Edebiýat.....	127
Mazmuny.....	130